

સંપ્રત 4

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

Preserve and spread Gujarati literature through digitization

સંચયન

એકત્ર ફાઉન્ડેશન
સંચયન -ઈ-સામયિક

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy
Flowood, MS 39231 - USA
email : atulraval@ekatrafoundation.org
phone: 704-756-1325

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

સંપાદક : રમણ સોની

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, જૂનો પાદરા રોડ
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

e-mail : ramansoni46@gmail.com
phone : 91-9228215275

મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની

લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ

એકત્ર-સંયોજક: મુદિતા વિદ્રોહી

mmvidrohi@yahoo.co.in

NAVIGATION નેવિગેશન

અનુક્રમમાંની કોઈપણ કૃતિ - કવિતા,
વાર્તા, વ. -પસંદ કરીને તમે જોવા ઇચ્છતા
હો તો અનુક્રમની એ વિગત પર માઉસ
મૂકીને ક્લિક કરવાથી સીધું જ એ પાના
પર જઈ શકાશે.

<http://www.ekatramagazines.com>

અમારી પ્રવૃત્તિઓનું એક નવું સોપાન

ઈ-મેઈલના માધ્યમથી અમે એને
તમારા સુધી પહોંચાડી રહ્યા છીએ.
જેને જેને 'સંચયન' મેળવવામાં રસ હોય એમના
ઈ-મેઈલ અમને જણાવશો

સૌ મિત્રો એને અમારી વેબસાઈટ
પર પણ વાંચી શકશે

તમારાં સૂચનો અને પ્રતિભાવો
જરૂર જણાવશો

અમારાં સૌનાં
email અને સરનામાં અહીં મૂકેલાં જ છે.

આભાર અને સ્વાગત

અનુક્રમ

સંપાદકનું કથન (પ્રવેશક) રમણ સોની ૪

કેમ છો? સારું છે? (કાવ્ય) ચિનુ મોદી ૬

તારાઓનું સખ્ય (નિબંધ) કાકા કાલેલકર ૭

બખૂબી પૂર્ણતાઓ (ગઝલ) મનોહર ત્રિવેદી ૧૦

હું પશલો છું (એકાંકી નાટક) ઇન્દુ પુવાર ૧૧

આત્મ-પરિચય (આત્મકથન) જ્યોતીન્દ્ર દવે ૨૦

ગોવાલણી (વાર્તા) મલયાનિલ ૨૩

કૂવો અને હવાડો (વિચાર-ચિંતન) કિશોરલાલ મશરૂવાળા ૨૯

પ્રાણ (કાવ્ય) રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ૩૨

કથા : પ્રવાસ પહેલાં; પછી (હળવો નિબંધ) રમણ સોની ૩૩

‘મગનની હઠ’ અને ‘સમુદ્ર’ (કાવ્યો) સિતાંશુ યશસ્ચંદ્ર ૩૭

સાહિત્ય અને ઇતિહાસ (વિવેચન) ધીરુભાઈ ઠાકર ૪૦

‘એવું થાય છે કે—’ અને ‘ખોરડું’(કાવ્યો) ગુલામમોહમ્મદ શેખ ૪૨

આપણી ગુજરાતી ભાષા (શબ્દ-જોડણી) વિનાયક ધોત્રે ૪૫

સામ્પ્રત ઘટનાઓ (વર્તમાનનો પરિચય) સંપાદક ૪૮

જન્મ-શતાબ્દી અને લેખકો (માહિતી) ૫૨

‘એકત્ર’ અને વીજાણુ પ્રકાશનો (પ્રકાશકીય) અતુલ રાવલ ૫૩

આ અંકના લેખકો (નોંધ) સંપાદક ૫૫

સંપાદકનું કથન – રમણ સોની

મિત્રો,

હવે તો ચોક્કસપણે તમે સાથીદારો જ. આપણી ખેપનો આ ચોથો પડાવ !

અંગ્રેજીમાં એક સરસ શબ્દ છે – Horizon (હરાઈઝન). એને માટે એટલો જ મજાનો ગુજરાતી શબ્દ છે ક્ષિતિજ. ક્ષિતિ(ધરતી) જન્મે છે જ્યાં એ રેખા. એટલે કે આકાશ અને પૃથ્વીનું મિલન થતું જોઈ શકાય છે એવી દષ્ટિરેખા. પર્વત પર જેમજેમ ઉપર ચડતા જઈએ એમએમ ક્ષિતિજ વિસ્તરતી જાય – ખૂબ દૂર સુધીની રેખા જોઈ શકાય. ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર એટલે દષ્ટિવિસ્તાર – એ આપણી માનસિક શક્તિનું માપ પણ બતાવે છે.

માઘ નામના એક મહાન સંસ્કૃત કવિ – ‘શિશુપાલવધ’ નામનું મહાકાવ્ય એમણે લખેલું. વિદ્વાન કવિ ! એટલે કાવ્યમાં વિદ્વત્તા વધારે બતાવેલી. કહે છે કે એમના મહાકાવ્યના નવ સર્ગ (પ્રકરણ) પૂરા થયા પછી સંસ્કૃતનો એવો કોઈ જ શબ્દ બાકી નહોતો રહ્યો જે એમણે વાપર્યો ન હોય ! (‘નવ સર્ગ ગતે માઘે, નવ-શબ્દો ન વિદ્યેતે...’)

હશે વિદ્વાન. પણ એમણે એક સરસ કલ્પનાચિત્ર આપ્યું છે એ જ આપણને તો ગમી જાય એવું છે. કવિ કેવા ઊંચા પર્વત પર ચઢ્યા હશે, કોઈ પૂનમની સાંજે, કે ત્યાંથી પૂર્વમાં પૂર્ણચંદ્ર અને પશ્ચિમમાં આથમતા સૂરજનું રાતું બિંબ – એ બન્ને એમને, આ પર્વતરૂપી વિરાટ, કાળા હાથીની પીઠ પર, બંને બાજુ ઝૂલતા મોટા દેવાલય-ઘંટ જેવા દેખાયેલા. કવિએ એ ઘંટારવ – રણકાર પણ જરૂર સાંભળ્યો હશે...

*

કવિઓ, ગદ્યકારો, ચિત્રકારો, શિલ્પકારો, અભિનયકારો, કાર્યશીલો, વિચારશીલો – એમ બધાને મળવાનું ને આપણા આ સ્મરણ-પ્રવાસમાં એમને સાથે રાખવાનું આપણે આ ‘સંચયન’ માં નિરધાર્યું છે.

પણ ‘સંચયન’ એટલે માત્ર સંઘરી રાખવું એમ તો નહીં જ – સંઘરેલાને વહેંચવું (share કરવું) એ માટે તો આપણા આ ચરણો ચાલ્યા કરે છે. આપણે પ્રવાસ-પ્રવાસ કહ્યા કરીએ છીએ તે આ જ. પ્રવાસમાં સૌ સાથે હોય, આપણે સૌની સાથે હોઈએ ને વળી આપણે આપણી પોતાની જ સાથે પણ હોઈએ – આપણો રસ; આપણી નજર, પોતાની આગવી; આપણો આનંદ, અંગત; ક્યારેક સૌની વચ્ચે એકાન્ત... એ એકાન્તમાં જ આ બધાનું સં-ચયન.

લો, આમ કહેતાંકહેતાં કવિ રાજેન્દ્ર શાહ યાદ આવી ગયા;

"હું જ રહું વિલસી સહુ સંગ,

ને હું જ રહું અવશેષે..."

*

આપણે જરાક ઊંડા પાણીમાં ઊતરી ગયા; નહીં ? પણ ત્યાંથી બહાર નીકળવા માટે એક સરસ નુસખો છે – હસવું તે. આપણા એક મોટા હાસ્યકાર જ્યોતીન્દ્ર દવેનું એક આત્મકથન છે આ અંકમાં – ‘આત્મપરિચય’. એ જરા ધ્યાનથી વાંચીએ. બોલો, એ કાવ્ય કહેવાય કે નિબંધ ? પણ છોડોને એય તે ! એનો આનંદ જ પૂરતો છે...

અને મારી આ વાત પૂરી થશે કે તરત શરૂ થશે —

‘કેમ છો ? સારું છે ?’

રમણસોની

કેમ છો ? સારું છે ?

દર્પણમાં જોયેલા ચહેરાને રોજ રોજ
આમ જ પૂછવાનું કામ મારું છે ?
કેમ છો ? સારું છે ?

અંકિત પગલાંની છાપ દેખાતી હોય
અને મારગનું નામ ? તો ફૂલે : કાંઈ નહીં,
દુશ્પાતી લાગણીના દરવાનો સાત
અને દરવાજે કામ ? તો ફૂલે : કાંઈ નહીં;

કેમ છો ? સારું છે ?
– ચિનુ મોદી

દરિયો ઉલેચવાને આવ્યાં પારેવડાં
ને કાંઠે પૂછે કે પાણી ખારું છે ?
કેમ છો ? સારું છે ?

પાણીમાં જુઓ તો દર્પણ દેખાય
અને દર્પણમાં જુઓ તો કોઈ નહીં,
'કોઈ નહીં' ફૂલેતામાં ઝરમર વરસાદ
અને ઝરમરમાં જુઓ તો કોઈ નહીં;

કરમાતાં ફૂલ જેમ ખરતાં બે આંસુઓ
ને આંખો પૂછે કે પાણી તારું છે ?
કેમ છો ? સારું છે ?

તારાઓનું સખ્ય – કાકા કાલેલકર

"આમ ઉપર શું જુઓ છો ?" એક ગામડિયા છોકરાએ મને પૂછ્યું. "આકાશના તારાઓ જોઉં છું." મેં જવાબ વાળ્યો.

"એમાં તે શું જોવાનું હોય ? તારાઓ તો છે જ. હરણિયું, હાથિયો, વીંછુડો ને એવા બધા તારાઓ રોજ ઊગે છે ને આથમે છે. એ જોઈને શું મળવાનું હતું ? નકામી ડોક તાણીતાણીને હેરાન શાના થાઓ છે !"

આ ગામડિયા છોકરાને તારાના આનંદની શી ખબર હોય ! જાનવરો પણ રાત્રે તારાઓ જોતાં હશે. પણ એમને કંઈ એમાં ઉત્સાહ જેવું લાગતું હશે ? એને માટે તો સંસ્કારિતા જોઈએ છે. તારાઓનું ભવ્ય દર્શન, તારાઓનું કાવ્ય, તારાની શાંતિ અને એમનો આધ્યાત્મિક સંદેશ એ તો આ ગામડિયા માટે ક્યાંથી હોય ?

*

થોડા દિવસ ગયા. હું શહેરમાં પાછો ગયો, ત્યારે એ જ છોકરાને ઘરના નોકર તરીકે લઈ ગયો. છોકરો અમારે ત્યાં જ રહે, અમારી સાથે જમે, ઘરના છોકરાઓ સાથે રમે અને મારી ઓરડી બહાર સૂએ. તુકારામનો ઉપદેશ મારે હૈયે ઠસેલો : દયા કરણે જે પુત્રાસી । તેચિ દાસા આણિ દાસી ॥ જે દયાભાવ પોતાના દીકરા પ્રત્યે હોય તે જ ઘરના નોકરો પ્રત્યે રાખવો ઘટે છે. એટલે છોકરાને ઘર જેવું લાગે એવો પ્રયત્ન હું કરતો હતો. પંદર દિવસ ગયા હશે અને છોકરો મૂઝાતો આવીને મને કહે : "મારે અહીં નથી રહેવું, મને જવા દો !" મને આશ્ચર્ય થયું. મેં પૂછ્યું, "કેમ ? શું થયું ? ખાવાનું નથી ભાવતું ? કોઈ કનડે છે ?" "ના" કહીને છોકરો મૂંગો જ રહ્યો. બહુ પૂછતાં તેણે કહ્યું : "અહીં બધું સુખ છે, પણ ઢોરો પાછળ દોડવાની મજા અહીં નથી, અને રાત્રે સૂઉં છું ત્યારે માથે તારાઓ નથી દેખાતા." મેં એને પૂછ્યું : "પણ તું જ મને કહેતો હતો ને કે તારાઓ જોવાની ગરજ શી ?" "એ ખરું; પણ તારા હોવા તો જોઈએ જ, એના વગર ગમે નહીં." છોકરાને મજાની ઉપમા સૂઝી એટલે આંખો દીપાવીને કહે : "જેમ તંબૂરા વગર ગવાય નહીં તેમ તારાઓના ચંદરવા વિના સુવાય નહીં. રોજ જોઉં છું કે રાત્રે જાગ આવે ત્યારે તારા દેખાતા નથી અને મૂઝાઉં છું. જેમતેમ પંદર દિવસ કાઢ્યા. હવે મને જવા દો !"

મને તો આવું કોઈ દિવસ થયું ન હતું. હું તારા જોઉં, એના ઉદય અને અસ્ત નોંધી રાખું. દરેક તારો આજના કરતાં આવતી કાલે લગભગ ચાર મિનિટ

વહેલો ઊગવાનો એ મેં મારી મેળે તારવી કાઢ્યું હતું. મોટામોટા તારાઓ જે આજે નવ વાગ્યે ઊગે છે તે મહિના પછી સાંજે સાત વાગ્યે જ દેખા દેશે એમ લોકોને સમજાવતો. પણ તારાઓનું દર્શન એ કંઈ મારે માટે હવાપાણી, ઊંઘ કે ખોરાક જેવું ન હતું. જ્યારે એ અબોધ છોકરાને તારાઓ પ્રત્યેની ભક્તિ પોતાની મા પ્રત્યેની પ્રીતિ જેવી જ હતી. મા તો છે જ, એની પૂજા થોડી જ કરવાની હોય ! પણ મા ન હોય ત્યારે આખું બ્રહ્માંડ સૂનુંસૂનું લાગે. ત્યારે ખરો કવિ કોણ ? એ અબોધ પ્રાકૃતિક બાળક કે સંસ્કારના ભાનથી ભારે થયેલો મારા જેવો તારાપ્રેમી ?

*

કોઈ આપણને પૂછે કે "તમારા ઘરમાં કોણ-કોણ છે ?" તો આપણે એમ નથી કહેતા કે "ઘરમાં માણસો છે." આપણે તો એ પ્રશ્ન સાથે કૌટુંબિક જીવનનું ભાન જાગ્રત થવાથી કહીએ છીએ, "મારા બાપા છે, મારી બા છે, વિમલા ને કમલા છે, હું છું; – અને મીની અને મોતિયો છે."

કોઈ પૂછે કે "તમારો બગીચો કેવો છે ?" તો તમે એમ નથી કહેતા કે "બગીચામાં છોડ છે, પાંદડાં છે અને ફૂલો છે." પણ તમે કહો છો કે "મોટા ગુલાબના ચાર છોડ છે. એક ખૂણે ચંપો છે અને બીજે ખૂણે પારિજાત છે. મોગરાના છોડ તો હમણાં જ વાવ્યા છે; અને ગુલછડીને ધોળાંધોળાં ફૂલ બેસવાની તૈયારી છે."

ત્યારે જો તમને કોઈ પૂછે કે આકાશમાં તમે શું-શું જુઓ છો ? ત્યારે શું તમે એવો જ જવાબ આપવાના કે "આકાશમાં દહાડે સૂરજ હોય છે અને રાત્રે ચાંદો અને તારા હોય છે ?" નવલખ તારાની નામાવળી કોઈ આપણી પાસે માગતું નથી, પણ સવારસાંજ બારે માસ જે તારાઓ ફરીફરી દર્શન દે છે, જેમને સાક્ષી રાખી આપણાં બધાં સગાંવહાલાંઓ પરણે છે, જેમને જોઈને ખેડૂતો વાવણી અને લણણી કરે છે, જેમના હિસાબથી મુસાફરો રાત્રે દિશા નક્કી કરે છે, જેમની મદદથી અજાણ્યા મુલકમાં પણ મોટીમોટી ફોજો અચૂક રસ્તો કાઢે છે અને જેમના પરથી રાત્રે કેટલા વાગ્યા છે એ પણ આપણે થોડીક મહેનતથી નક્કી કરી શકીએ છીએ તે મોટામોટા તારાઓનાં વીસપચીસ નામોની પણ આપણને ખબર ન હોય ! સપ્તર્ષિ, વીંછુડો, હરણું, કૃત્તિકા, ચિત્રા, સ્વાતિ, હાથિયો, શ્રવણ, વગેરે વેદકાળથી આપણને જગાડતા તારાઓની આકૃતિઓ અને એમનાં સ્થાન આપણે ઓળખી ન શકીએ ?

સંગીત સાંભળવામાં જે આનંદ છે, બુદ્ધિબળ અજમાવવામાં જે એકાગ્રતા કેળવાય છે, મોટી નવલકથાનું અટપટું કથાનક જાળવવામાં જે તલ્લીનતા અનુભવાય છે તે બધું આ તારાનિરીક્ષણમાં આપણને સહેજે મળે છે. આંખોને માટે એના કરતાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક નથી. થોડાક તારાઓને પણ જે ઓળખી ન શકે તે માણસ સંસ્કારી નથી અને પેલો મારો ગામડિયો છોકરો કહેશે કે એવો માણસ ગામડિયો પણ નથી !

ઢોરો શું કહેશે એ આપણે જાણતા નથી. વખતે એમ જ કહી બેસશે –

આવ ભાઈ હરખા !

આપણે બે સરખા !!

'કાવડ : ઘર'- ગુલામમોહમ્મદ શેખ

પ્લાયવૂડની પેનલ્સ પર કેસીન, એક્રિલિક અને તેલરંગનું ચિત્રણ, ડિજિટલ પ્રિન્ટ વગેરે.

ઊંચાઈ 8', પહોળાઈ 24'

વચ્ચેથી નિકળી શકાય તેવા બે બાજુ ઉઘાડા 'ઓરડા'ના ચારે ખૂણે ઉઘાડ-બંધ થાય તેવા દરવાજા પર ચિતરેલી અને ડિજિટલ કોલજની પેનલ્સ.

Painting by **Gulammohammed Sheikh**

Kaavad is basically a three-dimensional painting. Multiple in format, you can open and close it in desired configurations. Depending on the number of doors, it can have many images: small and big, left and right, recto and verso, folding in a manner where the two halves, half of one and another half of another could come together. So you have literally dozens of choices and ways of combining, permuting to enact your journeys by connecting the images the way you like. In the smaller format it could be a personal shrine, to be handled individually. It is meant to be touched: not isolated as a museum object. Physical contact is very important here.

ચોતરફ દીધા દીવાલે આયનાઓ ગોઠવી
આપણે પોતે જ પોતાની સભાઓ ગોઠવી.

હા, ભર્યું ને ભાદર્યું કેવું મળ્યું મિત્રો, હૃદય
કોરેમોરે મેં તમારી પણ વ્યથાઓ ગોઠવી.

ચીંથરાં ઉડાડતાં સૌ તેં કહેલી વાતના –
કિન્તુ મેં એકેક ટુકડો લઈ કથાઓ ગોઠવી.

તું નિકટતમ હોત : ઊડી જાત વિસ્મયનું કપૂર
તેં સમજપૂર્વક હંમેશાં દૂરતાઓ ગોઠવી.

શ્વાસ ને ઉચ્છ્વાસ જેવી દ્વારા પર છે આવ-જા
સ્નેહવશ આ કોણ દે છે ધન્યતાઓ ગોઠવી !

હું ઉકેલું એક, ને તે ગૂંચ સામે સો ધરે
પણ પછી ધીમેકથી દે શક્યતાઓ ગોઠવી.

સૌ મનુષ્યોની કનેથી છીનવી ટીપું-ટીપું
એમ ઈશ્વર, તેં બ-ખૂબી પૂર્ણતાઓ ગોઠવી.

[પરબ', ડિસેમ્બર, ૨૦૧૩]

હું પશલો છું – ઈન્દુ પુવાર

પાત્રો : પશલો (વણકર યુવાન), ભગલો (સુથાર), રાજકુમારી, રાજા, રાણી, સેનાપતિ, દાસી.

દ્રશ્ય : ૧

સ્થળ : જંગલ

[ભગલો લાકડામાંથી ઘોડા જેવું કશુંક બનાવી રહ્યો છે. પશલો લાકડાં લાવી ભગલાને આપતો હોય છે

– બંને જણા કશી પણ સામગ્રી વિના માઈમથી બધું કરતા હોય છે.]

ભગલો : પશા, જોયું? આ ઘોડો કેવો બન્યો છે?

પશલો : સરસ બન્યો છે ભગા.

ભગલો : કપૂરચંદ શેઠના દીકરા માટે, ઊડતો ઘોડો બનાવવાનો છે.

પશલો : હેં! ઊડતો ઘોડો? ના હોય ભગા!

ભગલો : અરે, તું જો તો ખરો.

પશલો : (કશોક અવાજ સંભળાતાં) ભગા, ભગા સાંભળ છમ છમ છમ... કોઈક આવતું લાગે છે.

ભગલો : હા, હા, પશા શું કરીશું?

પશલો : ચાલ સંતાઈ જઈએ. (બંને જણા સંતાઈ જાય છે ત્યાં રાજકુમારી અને તેની સખી હાથમાં પૂજાનો થાળલઈને પ્રવેશે છે.)

ચંપા : (બધે જોતી) અને કુંવરીબા, આજે જાણે કંઈક જુદું જ વાતાવરણ હોય એમ લાગે છે, નહીં?

રાજકુમારી : તને તો જ્યારે ને ત્યારે બધું જુદું જ લાગતું હોય છે. ચાલ, છાનીમાની ભગવાનની પૂજાનું મોડું થાય છે.

ચંપા : તે હેં કુંવરીબા? આપણા મહેલમાં પ્રભુનું સરસ મજાનું મંદિર હોવા છતાં અહીં જંગલના આ મંદિરે શું કામ પૂજા કરવા આવો છો?

રાજકુમારી : ચંપા, માતાજી કહેતાં હતાં કે આ મંદિરે પૂજા કરવાથી મનની ઈચ્છાઓ ફળતી હોય છે.

ચંપા : તો તો અમારાં કુંવરીબાને સરસ મજાના રાજકુમાર મળશે, નહીં?

રાજકુમારી : હમણાં હમણાંની તું બહુ ચિબાવલી થઈ ગઈ છે હોં કે ચંપા!

ચંપા : લો, આ આવી ગયું મંદિર. હે પ્રભુ! અમારાં કુંવરીબાની જે કંઈ માનતા હોય એ ફળજો.

રાજકુમારી : સારું સારું, લાવ થાળ, હું પૂજા કરી લઉં.

[કુંવરી પૂજા કરે. આંખ મીંચી ધ્યાન ધરે. આ દરમિયાન પશલો-ભગલો બંને બધું જુએ, બંનેમાં પશલો વધારે વિહ્વળ બની ગયો હોય.]

રાજકુમારી : ચંપા, આજે મારા હૈયાને થાય છે કે હું પ્રભુની આગળ નૃત્ય કરી એમને રીઝવું.

ચંપા : ઓહો, તો તો સોનામાં સુંગધ ભળી કહેવાય. કુંવરીબા તમારા નૃત્યથી પ્રભુ જરૂર પ્રસન્ન થઈ જવાના.

રાજકુમારી : તું ગીત ગાઈશ ચંપા? તારા ગીત ઉપર હું નૃત્ય કરીશ.

- ચંપા : ક્યું ગીત? મને વળી ક્યાં ગાતાં આવડે છે?
- રાજકુમારી : બહુ લુચ્ચાઈ કર્યા વગર 'મેરે તો ગિરધર ગોપાલ' વાળું ગીત ગા.
- ચંપા : પરન્તુ કુંવરીબા મારો કાન તો છોડો, ભૈસાબ. જુઓ કુંવરીબા આજે તો તમારે જાતે ગીત ગાઈ નૃત્ય કરવું જોઈએ.
- રાજકુમારી : હા, હા ચંપા તું કહે છે એમ જ કરું. હું જાતે ગાઈશ અને નૃત્ય કરીશ.
- [રાજકુમારી ગાય, નૃત્ય કરે. આ દરમિયાન પશલો એકદમ પાગલ જેવો થઈ જાય, એકાદ વખત ત્યાં દોડી જવાનો પ્રયત્ન કરે, ભગલો પકડી રાખે. રાજકુમારી નૃત્ય કરી પ્રભુના ધ્યાનમાં લીન થઈ જાય.]
- ચંપા : વાહ વાહ કુંવરીબા, આજ તો પ્રભુ જરૂર રીઝ્યા હશે.
- રાજકુમારી : પ્રભુ રીઝ્યા હશે કે નહીં એની મને ખબર નથી ચંપા, પરંતુ આજે મારો આનંદ સમાતો નથી. અને બીજી એક વાત કહું ચંપા? આજ છે ને તે મારું ડાબું અંગ ફરકે છે.
- ચંપા : ત્યારે આજ ગમે તે લાભ થવાનો કુંવરીબા!
- રાજકુમારી : લાભ થશે કે નહીં એની તો ખબર નથી પણ માતાજી ચિંતા જરૂર કરતાં હશે, ચાલ જલદી પહોંચી જઈએ.
- ચંપા : હા કુંવરીબા, માતાજી તો અટારીએ જ ઊભાં હશે. મોડાં પડીશું તો માતાજી મને વઢશે. ચાલો.
- [બંને જણાં જાય. ધીમે ધીમે પશલો, ભગલો બહાર આવે. પશલાની નજર રાજકુમારી જે દિશમાં ગઈ છે ત્યાં ચોંટી ગઈ હોય. ભગો થોડીક વાર આ જોઈ રહે, એકાદ વખત એને 'પશલા' કહી બોલાવે પણ પશલાનું ધ્યાન ન હોય.]
- ભગલો : પશલા, એ પશલા? એય બબુચક, એ બાજુ શું જોઈ રહ્યો છે? (પશલાને ઝંઝોળે) ઓ બાઘા, કઉ છું સાંભળે છે કે નહીં?
- પશલો : હેંએં? હા, હા.
- ભગલો : શું હેં ને હા કરે છે. કઉ છું તારું ધ્યાન ક્યાં છે?
- પશલો : ભગા, આ કોણ હતું?
- ભગલો : કોણ તે રાજકુંવરી અને તેની સખી.
- પશલો : રાજકુંવરી? વાહ શું રૂપ આલ્યું છે ભગવાને ભગલા. રાજકુંવરીનું રૂપ જોઈને મને કશુંક થઈ ગયું છે ભગલા.
- ભગલો : ના, ના કશુંક થઈ ગયું હોય તો બેઠો બેઠો માખો માર. હેંડ હવે, પેલાં લાકડાં લાય જલદીથી. (પશલો એમ ને એમ ઊભો રહે) એય, કઉ છું, સાંભળે છે કે નહીં?
- પશલો : આજ મારું મન કામમાં લાગે એવું લાગતું નથી.
- ભગલો : પણ કંઈ કારણ?
- પશલો : ભગા, રાજકુંવરીને જોઈ છે ત્યારથી બસ મારું મન એન પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે.
- ભગલો : પાછળ ભમે કે આગળ ભમે, તને કશો ફાયદો થવાનો નથી, સમજ્યો?
- પશલો : એટલે તો થાય છે કે શું કરું?
- ભગલો : શું કરું તે કામ કર કામ. લાકડાં લાવ, ચાલ.
- પશલો : (થોડીક વાર મંદિર સામે જોયા પછી) ભગા, તું મારું એક કામ કરીશ?
- ભગલો : ક્યું કામ?
- પશલો : હું અહીં મંદિર આગળ ચિતા તૈયાર કરું છું, તું ચિતાને અગ્નિ મૂકીશ?
- ભગલો : શું કામ? તારે બળી મરવાની જરૂર શી છે? ક્યું આકાશ તૂટી પડ્યું છે?

- પશલો : જો ભગા, હું રાજકુંવરી વગર જીવી શકું એમ નથી. અને રાજકુંવરી મને મળવાની નથી એટલે જો એનું નામ લે તો લેતો બળી મરું તો કદાચ આવતા જન્મે...
- ભગલો : ગાંડો થયો કે શું પશલા?
- પશલો : મને ખબર છે ભગા, હું રહ્યો વણકર. સપનામાં પણ રાજકુંવરીના વિચાર કરું તોય નકામું છે અને રાજકુંવરી વગર હું જીવી શકું એમ નથી એટલે મને મરવા દે ભગા, મને મરવા દે.
- ભગલો : (મંદિર સામું જોતાં) પશા, મરવા કરતાં બીજો કોઈ રસ્તો વિચારીએ. કદાચ તારા પ્રેમને કારણે તને રાજકુંવરી મળીય જાય.
- પશલો : ખરેખર ભગા, તું મને રાજકુંવરી મેળવી આપીશ ? તો હું આખી જિંદગી તારો દાસ થઈને રહીશ. જલદી રસ્તો બતાવ ભગા.
- ભગલો : જો સાંભળ પશા, રાજકુંવરી ભગવાન વિષ્ણુની ભગત છે. હવે જો તું વિષ્ણુ ભગવાન બનીને એની પાસે જાય તો ?
- પશલો : પણ હું એની પાસે જઈશ કઈ રીતે? આ તો અર્થ વગરની વાત થઈ.
- ભગલો : ભઈ પશા, જરાક સાંભળ તો ખરો. જો હું તને લાકડાનું ઊડતું ગરુડ બનાવી આપીશ. જે તને રાજકુંવરીના મહેલ સુધી લઈ જશે. રોજ રાતે તારે વિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કરી રાજકુંવરી પાસે પહોંચી જવાનું, બરાબર?
- પશલો : અરે વાહ, ભગા તારી બુદ્ધિ .. ભગા, જલદીથી તું ગરુડ બનાવી આપ.
- ભગલો : (ઝડપથી ગરુડ બનાવતો હોય એ રીતે) જો પશા, આ ગરુડની ચાંચ, આ ગરુડની પાંખ, આ ગરુડના પગ, આ જમણી પાંખમાં ઊડવાની કળ, ડાબી પાંખમાં નીચે ઊતરવાની કળ. પછી પછી પશાને હું પીતાંબર પહેરાવીશ... આમ, માથે મુગટ પહેરાવીશ, એક હાથમાં ચક્ર આપીશ, બીજામાં પદ્મ, ત્રીજામાં ગદા અને ચોથામાં શંખ આપીશ. પછી ગરુડ પર બેસાડી પદ્માસન વળાવી, આમ ચપટીમાં તેને ઉડાડીશ રાજકુમારી પાસે... વાહ પશા, તું ખરેખર ભગવાન વિષ્ણુ જ લાગીશ ખરેખર...

[પશલો વિષ્ણુની જેમ ઊભો હોય પદ્માસન વાળી ત્યાં દશ્ય પૂરું થાય]

દશ્ય : ૨

સ્થળ : રાજમહેલ

[રાજકુમારી મહેલની અટારીએ ઊભી ઊભી પોતાના વાળ ગૂંથી રહી હોય, લગભગ ધ્યાનમગ્ન જેવી સ્થિતિ હોય ત્યાં અચાનક 'બાલે' 'બાલે' એવો અવાજ આવે. રાજકુમારીએ સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ ફરીથી 'બાલે'નો અવાજ, રાજકુમારી આજુબાજુ જુએ ત્યાં, પશલાનો અવાજ આવે; આ બાજુ બાલે, હું તને પોકારું છું - રાજકુમારી પશલાને જુએ અને એકદમ આશ્ચર્યમાં પડી જાય.]

- રાજકુમારી : આ પીતાંબર, આ મુગટ, આ શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, આ છટા, આ તેજ...
- પશલો : આશ્ચર્યમાં પડીશ નહીં બાલે, હું ભગવાન વિષ્ણુ, તારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ, તને દર્શન દેવા આવ્યો છું.
- રાજકુમારી : પ્રભુ! આપ પોતે જગન્નાથ? આપે મને દર્શન દીધાં? પ્રભુ, પ્રભુ મારું જીવ્યું સાર્થક થયું પુરુષોત્તમ.
- પશલો : બાલે! હું જગત માટે પુરુષોત્તમ છું. પરંતુ તારા માટે તો કેવળ પશો છું કેવળ પશો.
- રાજકુમારી : પ્રભુ, પ્રભુ, મારો જન્મ સફળ થઈ ગયો.
- પશલો : જો સાંભળ બાલે, હું તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો છું. તેં જંગલમાં જઈ મારી મૂર્તિ આગળ નૃત્ય કર્યું ત્યારથી હું તારી ઉપર રીઝ્યો છું અને તેથી હું તારી સાથે ગાંધર્વ લગ્ન કરવા ઇચ્છું છું.
- રાજકુમારી : આ હું શું સાંભળું છું પ્રભુ? હું સ્વપ્નમાં તો નથી ને?
- પશલો : ના બાલે ના. તું જે સાંભળે છે એ સત્ય છે.
- રાજકુમારી : પરન્તુ જગન્નાથ આપ ત્રિભુવનના નાથ. હું એક સામાન્ય સ્ત્રી. આપનું અને મારું લગ્ન? પ્રભુ અને માનવીનું મિલન?

- પશલો : આવું કશું જ વિચાર્યા વગર મારી માગ સ્વીકારી લે બાલે. મને પ્રસન્ન કરવાનો આ એકમાત્ર ઉપાય છે.
- રાજકુમારી : જેવી પ્રભુની ઈચ્છા! પ્રભુ હું યુગોથી આપની જ છું. આપ આ દાસીનો સ્વીકાર કરો પ્રભુ.
[એમ કહી ચરણોમાં ઢળી પડે. પશો એને ઊભી કરે.]
- પશલો : તારું સ્થાન ત્યાં નહીં બાલે! અહીં મારા હૃદયમાં છે. તું મારી દાસી નહીં, મારા હૃદયની સ્વામિની છે.
(એમ કહી પદ્મ સૂંઘી રાજકુમારીને આપે પછી) ચાલ, બાલે આપણે મુક્ત વિહાર કરીએ, ચાલ.

દૃશ્ય : ૩

સ્થળ : રાજમહેલ

[રાજા વિચારમગ્ન અવસ્થામાં સિંહાસને બેઠા છે. રાજાએ એક આંગળી કપાળે ટેકવેલી છે. આ એમની ટેવ છે. રાણીના હાથમાં પંખો છે. થોડી થોડી વારે એ પોતાના તરફ પંખો નાખી લે છે. રાણી અહીંથી તહીં આંટા મારે છે.]

- રાણી : મહારાજ, તમે તો રાજા છો કે કોણ છો? (એક આંટો માર્યા પછી પંખાથી પવન નાખ્યા પછી) મહારાજ, તમે તો રાજા છો કે કોણ છો?
- રાજા : (અચાનક ઝબકીને) શું કહ્યું? રાજા? ક્યાં છે રાજા?
- રાણી : શું ક્યાં છે રાજા, ક્યાં છે રાજા કદા કરો છો. અરે, હું તમને કહું છું મહારાજ.
- રાજા : (સ્વસ્થતાપૂર્વક) હા, હા, મને કહો છો રાણી. હું જરાક રાજકાજના વિચારમાં ડૂબેલો હતો ને એટલે!
- રાણી : મારું કપાળ ડૂબેલા હતા!
- રાજા : શું થયું તમારા કપાળે? લાવો, જરા જોઉં તો.
- રાણી : મારા કપાળને કશું થયું નથી, હું કહું છું આપનું ગુપ્તચર ખાતું ઊંઘે છે મહારાજ.
- રાજા : શું કામ ઊંઘે? હું મારું ગુપ્તચર ખાતું ઊંઘે છે? ક્યાં છે સેનાપતિ?
- રાણી : અરે, આપણા બેની વાતમાં સેનાપતિ ક્યાંથી આવ્યા? પહેલાં મારી વાત તો સાંભળો. કહું છું આ આપણી કમળકુંવરી ખરી ને?
- રાજા : હા, હા, કમળકુંવરી, કમળકુંવરી.
- રાણી : (રડમસ અવાજે) મારી ફૂલ જેવી નાજુક કમળકુંવરી મહારાજ, બદલાયેલી કેમ લાગે છે? આખો દિવસ એકલી એકલી અટારીએ બેસી રહે છે, ખાતી નથી, પીતી નથી. બોલતી નથી, ચાલતી નથી. બસ આખો દિવસ આકાશમાં જોયા કરે છે, એની તપાસ કરી છે તમે?
- રાજા : સેનાપતિ? સેનાપતિ!
- સેનાપતિ : (પ્રવેશ કરીને) મહારાજની જય હો, હુકમ મહારાજ...
- રાજા : સેનાપતિ, રાજકુમારી કેમ બદલાઈ ગઈ છે એની તપાસ કરી છે તમે? તમારું ગુપ્તચર ખાતું ઊંઘતું લાગે છે સેનાપતિ.
- સેનાપતિ : અરે, ઊંઘતું હોય અને આપ કહેતા હો તો હમણાં જગાડી દઈએ મહારાજ, આમ.
(ચપટી વગાડે, રાજા સેનાપતિનો હાથ પકડી લે)
- રાણી : શું તમેય સેનાપતિ મહારાજની હામાં હા પુરાવો છો.
- રાજા : સેનાપતિ, કુંવરી કેમ બોલતી નથી?
- સેનાપતિ : કેમ બોલતી નથી?
- રાજા : કેમ ખાતી નથી?
- સેનાપતિ : કેમ ખાતી નથી?

- રાજા : કેમ પીતી નથી?
- સેનાપતિ : કેમ પીતી નથી?
- રાજા : ઉપાય સેનાપતિ, ઉપાય.
- રાણી : (રાજાએ કપાળે ટેકવેલી આંગળી તરફ દષ્ટિ કરી) આમ આંગળી કપાળે ટેકવવાથી રસ્તો કે ઉપાય નહીં સૂઝે મહારાજ. અરે કોઈ છે કે, ચંપાને મોકલો.
- રાજા : ચંપાનું શું કામ છે અહીં રાણી?
- સેનાપતિ : સાચી વાત છે, ચંપાનું શું કામ છે અહીં? મહારાણીબા, હું ચપટીમાં બધો ભેદ ઉકેલી નાખીશ. (એમ કહી ચપટી વગાડી ગોળ ગોળ ફેરે)
- રાણી : મહારાજ, કહું છું ચંપાને બોલાવો.
- રાજા : સેનાપતિ, કહું છું ચંપાને બોલાવો. તમે સ્વયં જઈ બોલાવી લાવો.
- સેનાપતિ : હમણાં બોલાવી લાવ્યો મહારાજ. [સેનાપતિ થોડીક વારમાં જઈ પાછો આવે, સાથે ચંપા પણ હોય]
- ચંપા : હુકમ મહારાણીબા, આપે મને યાદ કરી ?
- રાણી : કોણ ચંપા, મારી દીકરી? આવ, આવ ચંપા, તું તો હમણાં હમણાંની મારી પાસે આવતી જ નથી.
- ચંપા : ના, ના મહારાણીબા એવું નથી પણ...
- રાજા : રાજકુંવરી હમણાં હમણાંની બદલાયેલી કેમ લાગે છે ચંપા?
- સેનાપતિ : જલદી બોલ, કુંવરીબા બદલાયેલાં કેમ લાગે છે?
- રાણી : મહારાજ, મહારાજ તમારા આવા સવાલોથી ચંપા દીકરી ગભરાઈ જશે. હું ચંપા દીકરી, કમળકુંવરીને કંઈ થયું છે?
- ચંપા : ના રે ના મહારાણી બા, કુંવરીબા તો લીલાલહેર કરે છે.
- રાજા : (ચમકી) લીલાલહેર? કોની સાથે?
- ચંપા : એટલે કે મહારાજ, મજા કરે છે મજા.
- રાણી : પણ દીકરી, મને તારા ચહેરા પરથી કશોક ભેદ લાગે છે.
- ચંપા : ના રે ભૈસાબ, એવો કશો ભેદ છે જ નહીં મહારાણીબા.
- રાજા : સાચેસાચું બોલ નહીંતર તને ફાંસીની સજા કરવામાં આવશે. ચંપા...
- સેનાપતિ : હા, સાચું બોલ, નહીંતર ફાંસીની સજા થશે.
- ચંપા : પણ મને કશી જ ખબર નથી મહારાજ...
- રાજા : સેનાપતિ, ફાંસી...
- સેનાપતિ : સૈનિકો... ફાંસી...
- ચંપા : મહારાણીબા, મહારાણીબા આપ અભયદાન અપો તો મારે એક વાત કહેવી છે.
- રાણી : હા, હા બેટા! જા મારા તરફથી અભયદાન છે.
- રાજા : મારા તરફથી પણ...
- સેનાપતિ : અભયદાન છે.
- ચંપા : હું સાચું કહું તો તમે મને કશું કરશો નહીં ને?
- રાણી : કહ્યું ને ચંપા. તું તો મારી દીકરી બરાબર છે.
- ચંપા : છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી મહારાણીબા, કુંવરીબાને મળવા રાત્રે...
- રાજા : શું કહ્યું? રાજકુંવરીને મળવા કોઈ આવે છે? સેનાપતિ, સેનાપતિ, તમારું ગુપ્તચર ખાતું ઊંઘે છે.

- રાણી : પહેલાં બધી વાત સાંભળો, મહારાજ.
- ચંપા : મહારાજ! પરંતુ આપને એમાં ગુસ્સે થવાની કે દુઃખી થવાની જરૂર નથી. આપને ખબર છે. કુંવરીબાને મળવા કોણ આવે છે?
- રાજા-રાણી : ના.
- ચંપા : છેને, મહારાણીબા; છેને કુંવરીબાને મળવા સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન આવે છે.
- રાજા-રાણી સેનાપતિ : શું કહ્યું? સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન?
- ચંપા : હાસ્તો વળી! અહીં. શું પ્રભુનું રૂપ છે, શું પ્રભુની વાણી છે, શું પ્રભુનું તેજ છે, શું પ્રભુની છટા છે!
- રાજા-રાણી : (ચંપાને દંડવત્ પ્રણામ કરતાં) ચંપા. ચંપા, તું અમારાથી મહાન છે. તું અમને જલદીથી પ્રભુનાં દર્શન કરાવ ચંપા, જલદીથી દર્શન કરાવ.
- ચંપા : (ત્રણેને ઊભાં કરી) મહારાજ, રાત્રે ભગવાન પધારશે, ત્યારે હું કુંવરીબાને પૂછી જરૂર આપને દર્શન કરવા લઈ જઈશ, હવે હું જાઉં મહારાણીબા...?
- રાણી : હા, હા, દીકરા તું જા. (ચંપા જાય છે.) વાહ. મારા પ્રભુ, મારા નાથ, આપે મારી પુત્રી પર કૃપા કરી મારી ઇકોતેર પેઢી તારી.
- રાજા : (ઉત્સાહમાં નાચતાં) સેનાપતિ, સેનાપતિ, નગરમાં ઢંઢેરો પિટાવી આ વાત જાહેર કરો. ઉત્સવ ઊજવવાની તૈયારી કરો.
- રાણી : શી ઉતાવળ છે મહારાજ, પહેલાં પ્રભુનાં દર્શન કરી પાવન થઈએ પછી ઉત્સવ. બોલો મહારાજ, પહેલાં દર્શન પછી ઉત્સવ.
- રાજા : સેનાપતિ, બોલો પહેલાં દર્શન પછી ઉત્સવ.
- (ત્રણે જણાં ગોળ ગોળ ફરે, ઉપર પ્રમાણે બોલે ને સ્ટેજ પર અંધારું થાય.)

દૃશ્ય : ૪

સ્થળ : રાજમહેલ

(ચંપા ફૂલના ગજરા બનાવતી હોય, રાજકુમારી અહીંથી તહીં ફરતી હોય)

- ચંપા : કુંવરીબા.. ઓ મારાં કુંવરીબા...
- રાજકુમારી : શું છે અલી ચંપા?
- ચંપા : કેમ, આમ એકલાં એકલાં, ક્યા વિચારમાં અહીંથી તહીં ફર્યા કરો છો?
- રાજકુમારી : શું કરું ચંપા, એક એકે પળ, મારું મન પ્રભુમાં જ ઘૂમ્યા કરે છે.
- ચંપા : એવું જ હોય કુંવરીબા. ચાલો હું આપને તૈયાર કરી દઉં. વળી પાછા પ્રભુને પધારવાનો સમય થશે.
- (ચંપા રાજકુમારીના માથે વેણી બાંધે, હાથે ગજરા બાંધે ને બંને વાતો કરે)
- રાજકુમારી : ચંપા હમણાં હમણાંનો મારી અને પ્રભુની વચ્ચે એક મીઠો ઝઘડો ચાલી રહ્યો છે.
- ચંપા : હાય હાય બા, પ્રભુ સાથે તે ઝઘડો કરાતો હશે? તમેય ખરાં છો હોં.
- રાજકુમારી : પહેલાં તું મારી વાત સાંભળ તો ખરી, ચંપા! પ્રભુ કહે છે તું મારી ભક્તિ ના કર, પૂજા ના કર. તું મને તારો પ્રેમ આપ, સ્નેહ આપ.
- ચંપા : એમાં પ્રભુએ ખોટું શું કહ્યું કુંવરીબા?
- રાજકુમારી : અલી ચંપા, તું એટલો તો વિચાર કર, એ પ્રભુ, હું સામાન્ય માનવી, પછી? હું એમની ભક્તિ ના કરું તો શું કરું? પ્રભુને વળી પ્રેમ થતો હશે? એમની તો પૂજા થાય પૂજા.

- ચંપા : આવી બધી વાતોમાં મને કશી ખબર ના પડે. જુઓ કુંવરીબા, પેલા પૂજાના થાળમાં બધો પૂજાપો છે. હવે હું જાઉં?
- રાજકુમારી : ઉતાવળ છે તારે?
- ચંપા : અરે, આજ તો અમારાં કુંવરીબાને જોઈને પ્રભુ એકદમ મોહિત થઈ જવાના.
- રાજકુમારી : જાને બહુ ચીડવ્યા વગર.
- ચંપા : મેં તો જવાનું કહ્યું તું જ. હું જાઉં છું.
- (ચંપા જાય, રાજકુમારી પ્રભુના આસન તરફ જોઈ 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ' વાળું ગીત બબડતાં લીન થઈ જાય, ત્યાં 'હું આવી ગયો છું, સખી' એવો પશલાનો અવાજ સંભળાયો.)
- રાજકુમારી : આવી ગયા, પ્રભુ?
- પશલો : હા સખી કહે, કોનું ધ્યાન ધરતાં હતાં?
- રાજકુમારી : કોનું તે વળી આપનું, પ્રભુ! આજ તો આપે ખૂબ વાર લગાડી.
- પશલો : હા સખી, આજે મારે જરા મોડું થયું છે. ચાલો, આપણે બહાર અગાસીમાં જઈને બેસીએ, સરસ મજાની ચાંદની ખીલી છે.
- રાજકુમારી : ના પ્રભુ, પહેલાં હું આપની પૂજા કરવા માગું છું. બીજું બધું પછી.
- પશલો : સખી, પૂજાનું શું કામ? મારી પૂજા કરનારનો ક્યાં તોટો છે આ જગતમાં? સખી, હું તમારી પૂજાનો ભૂખ્યો નથી, હું તમારા પ્રેમનો ભૂખ્યો છું.
- રાજકુમારી : આપની વાત સાચી પ્રભુ, પરન્તુ મારા પ્રભુની પૂજા કરવી એ મારી પવિત્ર ફરજ છે.
- પશલો : ચાલો સખી, પ્રેમની વાતો કરવામાં પવિત્ર ફરજ સમાયેલી છે.
- રાજકુમારી : ના પ્રભુ, પહેલાં પૂજા. આજ તો હું ખૂબ આનંદમાં છું પ્રભુ, એટલે તે દિવસે જંગલના મંદિરમાં આપની મૂર્તિ આગળ મેં જે નૃત્ય કરેલું એ જ નૃત્ય હું આજે આપની સમક્ષ કરવા માગું છું.
- પશલો : સખી, હું એમ ને એમ પણ તમારી ઉપર પ્રસન્ન છું પછી પૂજા, નૃત્ય શું કામ? એના કરતાં ચાલો આપણે પ્રેમમાં ડૂબી, પૂજા, ભક્તિ બધું ભૂલી જઈએ.
- રાજકુમારી : ના પ્રભુ, આજે હું આપની વાત માનવાની જ નથી. અહીં બિરાજો પદ્માસનમાં પ્રભુ, હાથમાં પદ્મ ધારણ કરો.
- [રાજકુમારી પશલાની પૂજા કરે, પછી 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ' વાળું ગીત ગાઈ નૃત્ય કરે. નૃત્ય પૂરું થવાના સમયે રાજારાણીનો પ્રવેશ થાય, ચંપા સાથે]
- રાજા-રાણી : ક્યાં છો પ્રભુ? ક્યાં છો દીનાનાથ, ત્રિભુવનના ધણી...
- [બંને જણાં પગમાં લાંબાં થઈ જાય.]
- પશલો : (એમને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં) ઊઠો મહારાજ, આ આપને નથી શોભતું.
- રાજા : આપે મને મહારાજ કીધો? ના, ના, દીનાનાથ, હું મહારાજ પ્રજાનો છું. આપનો કેવળ દાસ છું દાસ.
- રાણી : અને હું મારા પ્રભુની જનમ જનમની દાસી.
- પશલો : ના, ના, રાણીબા. હું તો આપના પુત્ર સમાન છું. આપ મને ખોટું ગૌરવ ના આપો.
- રાણી : ખોટું ખોટું ગૌરવ અમને આપી ગગને ના ચઢાવો પ્રભુ. અમે તો તણખલાને તુલ્ય છીએ.
- સેનાપતિ : (શ્લોક ગાતાં) શાન્તાકારમ્ ભુજગ શયનમ્...
- [એમ કહી આખો શ્લોક પૂરો કરે, પશલો ચકળવકળ આંખોથી જોયા કરે, એના ચહેરા પર નરી વેદના હોય.
- ત્યાં-]
- રાજા : સેનાપતિ ધૂન, રાણી ધૂન. (કહી ધૂન ગાય).

શ્રીમન્ નારાયણ, નારાયણ, નારાયણ

પ્રભુ નારાયણ, પ્રભુ નારાયણ.

[બધાં ધૂન ગાતાં હોય. પશલો અકળાતો હોય ત્યાં દશ્ય પૂરું થાય.]

દશ્ય : પ

સ્થળ : જંગલ

[જંગલમાં ભગલો બેઠો બેઠો પોતાનું કામ કરતો હોય છે.]

ભગલો : કેટલા બધા દિવસ ગયા? પશો મળ્યો નથી. શું કરતો હશે? મારો બેટો એ ફાવી ગયો અને મારા નસીબમાં તો આ લાકડાં છોલવાનું રહ્યું! ખેર, મિત્ર સુખી થયો એટલે ઘણું. પણ એને મને મળવાનું મન નહીં થતું હોય? કે પછી ક્યાંક પકડાઈ તો નહીં ગયો હોય? શી ખબર પડે? સાવ મૂરખ જ કહેવાયને!

[થોડી વાર કામમાં ચિત્ત લગાડે એટલામાં પશલો આવે.]

પશલો : ભગા, ભગા શું કરે છે દોસ્ત?

ભગલો : કોણ પશો? આવ, આવ પશા, તું કેટલો બધો યાદ આવતો હતો એ ખબર છે?

પશલો : અરે, ત્યાં મહેલમાં મને પણ તું પળેપળે યાદ આવતો હતો.

ભગલો : ભઈ, તને મહેલ મળ્યો પછી મિત્રને શેનો યાદ કરવાનો હતો?

પશલો : ના,ના ભગા એવું બોલીશ નહીં. મને આ મહેલ પણ તારા લીધે જ મળ્યો છે ને!

ભગલો : ઠીક છે, ઠીક છે, પહેલાં એ તો કહે, તું મજામાં તો ખરો ને?

પશલો : હોવ, મજામાં છું.

ભગલો : અરે, તું તો નસીબદાર કહેવાય પશા. રાજકુંવરી જેવી રાજકુંવરી મળી, પછી તારે બીજું શું જોઈએ?

પશલો : ખૂબ નસીબદાર છું ભગા. એટલો બધો નસીબદાર કે...

ભગલો : કેમ આમ કરડાકીમાં બોલે છે પશા? તારે કંઈ દુઃખ છે કે પછી કુંવરીને બધી ખબર પડી ગઈ છે?

પશલો : ખબર પડી ગઈ હોત કે હું માણસ છું ને આ તો મારો વેશ છે તો તો સારું જ થાત ને ભગા!

ભગલો : તું આજે અવળું કેમ બોલે છે પશા? મને લાગે છે તારે જરૂર કંઈક દુઃખ છે. મને નહીં કહે ભૂંડા?

પશલો : ભગા, રાજકુંવરી મળશે એ મોહમાં, હું ભગવાન તો બન્યો. પણ રાજકુંવરી તો મને હજી ભગવાન માનીને જ બધી રીતે વર્તે છે.

ભગલો : મને કંઈ સમજાયું નહીં પશા.

પશલો : ભગા, ભગા, રાજકુંવરી મને ભગવાન માની મારી પૂજા કરે છે, મારી ભક્તિ કરે છે. હું જીવતોજાગતો માણસ એના માટે આ મંદિરની મૂર્તિ છું મૂર્તિ.

ભગલો : પણ એમાં તને વાંધો શું છે પશા? ભલા તારે મમ્મમ્મથી કામ છે કે ટપ્પટપ્પી...

પશલો : મારે રાજકુંવરીનો પ્રેમ જોઈએ છે ભગા પ્રેમ. એની ભક્તિ નહીં. ભગા, ભગા હવે તો રાજા, રાણી, સેનાપતિ અરે આખું નગર મને ભગવાન માનતું થઈ ગયું છે. આ બધાંને કઈ રીતે સમજાવું કે ભગવાન નહીં માણસ છું માણસ.

ભગલો : હેં આખું નગર તને ભગવાન માને છે?

પશલો : એટલું જ નહીં ભગા, સાંજ-સવાર મારી આરતી થાય છે, મારી ધૂન થાય છે. અને મારે પૂતળાની જેમ બેસી રહેવું પડે છે - આમ.

[પશલો પદ્માસન વાળી ઊભો રહે. આ જોઈ ભગલો ચમકે.]

ભગલો : એ જ મૂર્તિ એ જ મૂર્તિ, મેં કાલે સપનામાં જોઈ હતી એ જ મૂર્તિ, મારા પ્રભુ પુરુષોત્તમની તું... તું... તમે પ્રભુ.
 પશલો : ભગા, ભગા કઈ મૂર્તિ? શું કહે છે તું?
 ભગલો : પ્રભુ તમે મને અંધારામાં રાખ્યો? મને માયામાં ડૂબેલો રાખ્યો? મને છેતર્યો?
 પશલો : ભગા તું કોને કહે છે આ બધું? હું પશલો છું, તારો દોસ્ત.
 ભગલો : પ્રભુ! પ્રભુ! અત્યાર સુધી મારાથી દગો કર્યો? મારો વાંકગુનો હોય તો માફ કરશો મારા પુરુષોત્તમ.
 પશલો : ભગા હું પુરુષોત્તમ નહીં તારો દોસ્ત પશો છું પશો.
 ભગલો : ના, પ્રભુ હવે હું છેતરાવાનો નથી. તમે તો દેવાધિદેવ ભગવાન વિષ્ણુ છો.
 પશલો : ભગા, ભગા, તું? તુંય આવું માનીશ? ના, ના, ભગા હું તારો દોસ્ત પશો છું. મારે ભગવાન નથી થવું ભગા, મારે પશલો જ રહેવું છે. હું પશો પશો પશો છું.
 [એમ કહી પશલો રડી પડે. ધીમે ધીમે શેષશાયી વિષ્ણુની જેમ થઈ જાય એ જોઈ]
 ભગલો : એ જ પ્રભુ! તમે જ સાચા પ્રભુ છો મારા નાથ!

દશ્ય : ૬

સ્થળ : રાજમહેલ

[પશલો બેસે છે આસન ખાલી છે. રાજા, રાણી, સેનાપતિ, દાસી, રાજકુમારી બધાં બેઠાં બેઠાં ધૂન 'શ્રીમન નારાયણ'ની ગાતાં હોય છે.]
 રાજા : કમળકુંવરી, બેટા જો તો ખરી પ્રભુ પધાર્યા કે નહીં?
 રાજકુમારી : હા પિતાજી, ત્યાં સુધી આપ ધૂન કરો.
 રાજા : હા, હા, ધૂન બોલો ધૂન - શ્રીમન્ નારાયણ નારાયણ નારાયણ.
 [ધૂન ચાલે એટલામાં પશલો આવે, આ બધું જોઈ પાછો વળવા જાય, રાજકુમારી હાથ પકડી પાછા લાવે.]
 રાજકુમારી : પિતાજી, પિતાજી પ્રભુ પધાર્યા.
 [રાજા ઊભા થઈ ફૂલ લઈ પ્રભુને વધાવે, સેનાપતિ પંખો નાખે, રાણી એમને આસન સુધી દોરી ય.]
 રાજા : બેટા કમળકુંવરી, આરતીની તૈયારી કરો.
 રાજકુમારી : પિતાજી આરતી તૈયાર છે પ્રગટાવું એટલી વાર.
 [રાજકુંવરી આરતી પ્રગટાવવાનો અભિનય કરે, પશલો પોતાની જગ્યા ઉપર ઊંચો-નીચો થયા કરે]
 રાજા : બોલો બધાં પ્રભુ પુરુષોત્તમની જય...
 [એની સાથે જયઘોષ થાય અને પછી આરતી શરૂ થાય.]
 બધાં : જય કમળા સ્વામી, પ્રભુ જય કમળા સ્વામી સત્યનારાયણ સ્વામી (૨) ત્રિભુવન બહુનામી... જય કમળા સ્વામી
 ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ધરેલ ભક્તોના ભય હરવા પ્રતાપ પ્રસર્યો પ્રભુ તવ (૨) જગનું જય કરવા... જય કમળા સ્વામી
 [આરતી શરૂ થતાં પશાનો દોસ્ત ભગો આવે છે અને આરતી ગાવામાં એ જોડાઈ જાય છે. પશલો જોશ જોશથી બૂમો પાડે છે 'હું પશલો છું' 'હું માણસ છું' 'હું પશલો છું' 'હું ભગવાન નથી'... પણ એની બૂમો કોઈ સાંભળતું નથી. બધાં આરતી ગાવામાં લીન છે અને પડદો ધીમે ધીમે પડે છે.]

['હું પશલો છું' એકાંકીસંગ્રહ, ૧૯૯૨]

આત્મપરિચય -જ્યોતીન્દ્ર દવે

[રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક
સ્વીકારતી વેળાએ ગુજરાત
સાહિત્ય સભાની સૂચના પરથી
લખેલો પોતાનો પરિચય]

[અનુષ્ટુપ]

‘તમારી જાતનો આપો તમે જાતે પરિચય.’
તમારું વાક્ય એ વાંચી મને આશ્ચર્ય ઊપજે.

જાતને જાણી છે કોણે કે હું જાણી શકું, સખે?
જાણે જે જાતને તેયે જણાવે નહિ અન્યને.
તથાપિ પૂછતા ત્યારે, મિત્રનું મન રાખવા;
જાણું-ના જાણું હું તોયે મથું ‘જાત જણાવવા.’

જન્મે બ્રાહ્મણ, વૃત્તિએ વૈશ્ય ને હું પ્રવૃત્તિએ
શૂદ્ર છું ; કલ્પના માંહે ક્ષત્રિયે હું બનું વળી !

શૈશવે ખેલતો ખેલો, શાળામાં ભણતો વળી,
બ્રહ્મચર્યાશ્રમે ત્યારે સ્થિતિ મારી ગણી હતી.
શાળાને છોડીને જ્યારે ‘શાળાની બહેન’ને વર્યો,
ગાર્હસ્થ્યે આશ્રમે જ્યેષ્ઠે તેદા પ્રેમે હું સંચર્યો.

પ્રભુતામાં ધર્યા પાદ; પૃથ્વીને રસ-પાટલે;
પયગમ્બર પ્રભુ કેરા પધાર્યા બે પછી ગૃહે.

દિનનાં કાર્ય આટોપી વાનપ્રસ્થ અનુભવું,
પારકાં કામ આવે ત્યાં સંન્યાસી હું બની રહું !
વર્ણાશ્રમ તણા આમ બધા હું ધર્મ પાળતો,
જાળવવા મથું નિત્યે આર્ય-સંસ્કૃતિ-વારસો.

અરિને મોદ અર્પન્તુ, દ્રવ્ય અર્પન્તુ વૈદને,
વહાલાંને અર્પતું ચિંતા, મને પીડા સમર્પતું,

પૃથ્વીયે ખેંચતી જેને બહુ જોર થકી નહિ—
ભારહિણું મને એવું ઈશે શરીર આપિયું,
રોગ ને સ્વાસ્થ્યની નિત્યે રણભૂમિ બની રહ્યું.
એવું શરીર આ મારું, દવાઓથી ઘડાયેલું !

સોટી ને શિક્ષકો કેરા શાળા માંહે સમાગમે
વિદ્યા ને વેદના બે મેં એક સાથે જ મેળવ્યાં.
મન કેળવવા માટે દેહ વિદ્યાલયે પૂર્યો,
મન કિન્તુ રહ્યું ના ત્યાં, બ્રહ્માંડો ભટકી વણ્યું !

વિદ્યાને પામવા પહેલાં, અર્થનો વ્યય મેં કર્યો,
પછીથી અર્થને કાજે વિદ્યાવિક્રય આદર્યો.

ઘરમાં હોય ના, કાંઈ, ક્ષુધા ત્યારે સતાવતી,
ભર્યું ભાણું નિહાળીને ભૂખ મારી મરી જતી.
વૃત્તિ મારી સદા એવી હોય તે ના ચહે કદી,
હોય ના તે સદા માગે, મળ્યે, માગ્યુંય ના ગમે !

[ઉપજાતિ]

સાહિત્ય સંગીત કલા વિશે મેં
ધરી રુચિ, કિન્તુ ન સિદ્ધિ આવી.
ગાઉં ન હું, કારણ માત્ર તેનું
આવે દયા કેં સુણનાર કાનની.

કર્યું હતું એક જ વેળ જીવને
અપૂર્વ મેં નૃત્ય વિના પ્રયાસે.
હું એકદા માર્ગ પરે નિરાંતે,
ઉઘાડપાદે ફરતો હતો ત્યાં
અર્ધી બળેલી બીડી કોક મૂર્ખે

ફેંકી હતી તે પર પાદ મૂક્યો.
અને પછી નૃત્ય કરી ઊઠ્યો જે,
તેવું હજી નૃત્ય કર્યું ન કોઈએ !

સાહિત્યની કંટકવાડ ભેદવા
કરે ગ્રહી કાતર કાવ્ય કેરી,
પાડી છીંડું નાનકું એક ત્યાં હું
ખૂણે ઊભો; કાતર ફેંકી દીધી !

[અનુષ્ટુપ]

દેહ દાતાણના જેવો, મન મર્કટના સમું
આત્મા કિન્તુ ગણું મારો વડો બ્રહ્માંડ જેવડો.

[શાર્દૂલ]

નાના રૂપ ધરી હું એમ ખીલવું માયામયી સૃષ્ટિને
ખેલું ખેલ અનન્ત સાન્ત જગમાં દિક્કાલને કંદુકે.

હું ચૈતન્યચૂડામણિ સકલ આ બ્રહ્માંડ વ્યાપી રહ્યો,
જે દેખાય, સુણાય, થાય જગમાં, તે સર્વ મારા થકી.
કુંજે કોકિલ કૂજતી કલરવે તે નાદ મારો નકી,
નિદ્રાભંગ કરંત શ્વાન ભસતાં, તેયે ક્રિયા માહરી.

દાતા હું જ સુવર્ણચંદ્રક તણો, લેનારયે હું જ છું,
હું કૂટસ્થ, અનન્ત બ્રહ્મ, મુજથીના ભિન્ન લેશે કશું.

[અનુષ્ટુપ]

રજજુમાં સર્પની બ્રાન્તિ થાય, તેમ તને સખે,
મહાજ્યોતિ પરબ્રહ્મ દીસે જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે!

Celibration Painting (acrylic on canvas) by **Piraji Sagara**

ગોવાલણી

– મલયાનિલ

(મહેતા કંચનલાલ વાસુદેવ)

[‘વીસમી સદી’ નામના સામયિકમાં છેક ઈ.૧૯૧૮માં છપાયેલી આ વાર્તા, કેટલાકને મતે ગુજરાતી ભાષાની પહેલી કલાત્મક ટૂંકી વાર્તા છે. હળવાશભર્યું રમતિયાળ વર્ણન અને અંતની મજા – એ માટે આ વાર્તા વાંચવી રસપ્રદ બનશે.]

તે ઘણી જ જુવાન હતી. કોઈને પંદર વર્ષની ઉંમરે અધર પર ગુલાબ ફરકે છે. કોઈક તો સત્તર અઠાર વર્ષે આંખમાં ચમક ચમકાવે છે. એને સોળમી શરદે કંઠમાં કોયલ ટહુકતી હતી. નિર્દોષતાએ હવે રજા લેવા માંડી હતી. નાનપણ હવે ખૂબસૂરતીને જગ્યા આપતું હતું. ઊઘડતી કળી હવે તસતસતી હતી.

નહોતી કેળવાયેલી તોયે જબરી ચંચળ હતી. નહોતી શહેરની તોયે શિષ્ટ લાગતી હતી. નહોતી ઉચ્ચ વર્ણની તોયે ગૌરી હતી. આંખે આવીને ભ્રમર બેઠા હતા. કીકીમાં તીરની ધાર હતી. ગાલમાં ગુલાબ છવરાયાં હતાં.

માથા ઉપર પિત્તળની ઝળકતી તામડી મૂકી ભાગોળેથી ગામમાં પેસે ત્યારે જાણે લક્ષ્મી પ્રવેશી. ‘દૂધ લેવું સે, દૂ.....ધો’નો ટહુકો શેરીએ શેરીએ સાંભળાય અને દાતણ કરતું સૌ કોઈ એની સામું જુએ. પુરુષોને શુભ શુકન થતાં સ્ત્રીઓને ઈર્ષ્યા આવતી.

એ ગુજરાતની ગોવાલણી હતી. સવારના પહોરમાં પોતાને ગામડેથી નીકળતી. તાજાં દોહેલાં દૂધ ભરી અમારા ગામમાં આવતી. સૌ કોઈને એનું દૂધ લેવાનું મન થાય. એનું ‘દૂધ લેવું સે, દૂ.....ધો’ સાંભળતાં શેરીની સ્ત્રીઓ ઝટ પથારીમાંથી ઊભી થાય.

એ હંમેશાં રાતો સાલ્લો – જાડો પણ સ્વચ્છ, નવો ને નવો સાચવી પહેરતી. એને પીળી પટ્ટીની કોર હતી અને કાળો પાલવ હતો. હાથમાં દાંતનાં રૂપાની ચીપવાળાં ભારે ‘બલ્લેઆં’ પહેરતી. પગે જાડાં કલ્લાં ઘાલતી. નાકમાં નથની અને કાનમાં નખલી. આંગળીએ રૂપાનાં વેઢ. ગળામાં ટુંપીઓ અને કીડીઆસર. આ એનાં આભૂષણો હતાં. માથે જરા ઘૂમટો તાણતી તેથી એના વાળ કેવા હશે તેની કોઈને ખબર ન હતી. એ ઓળતી હશે, સેંથીમાં કંકુ પૂરતી હશે, એ કલ્પના જ એની ખૂબસૂરતીમાં ઉમેરો કરી આપતી હતી.

હું એના આવવાના વખતે જ ઓટલા પર દાતણ કરવા બેસતો. સામેથી દેખાય ત્યારે નફ્ટ થઈ એકીટશે એની સામે જોતો. એ બિચારી શરમાય, નજર

નીચી ઢાળી દે, પણ બીજી નવેલીઓની માફક એની ચાલ નહોતી બદલાતી; ધ્રુજારો નહોતો છૂટતો. હાથ વાંકાયુંકા નહોતા ઊછળતા. શાંત અને ગંભીર થઈ હંમેશનો 'દૂધ લેવું સે, દૂ.....ધો'નો રણકાર કર્યા કરતી.

મારી પત્નીને હું રોજ કહું કે 'એ ગોવાલણી પાસેથી તું દૂધ કેમ નથી લેતી? હંમેશાં "બૂન ! દૂધ લેવું સે?" કહી એનું મોં દુઃખી થઈ જાય છે અને તને જરા પણ દરકાર નથી.'

કોણ જાણે શાથી, પણ જ્યારથી એને જોઈ હતી ત્યારથી મને દિલમાં કંઈક અજબ લાગણી થઈ આવી હતી. પરાણે પણ હું મારે ઘેર એનું દૂધ લેવડાવું. એને થોડી વાર મારે આંગણે બેસાડું. અને લાગ આણી મારી સામે જોવડાવું. આવી કોમલાંગના છતાં ભરવાડણ કેમ જન્મી ! એના કોમળ જણાતા બદન ઉપર આવું જાડું વસ્ત્ર કેમ રહી શકતું હશે ! ઈશ્વર પણ જોયા વગર જ જન્મ આપે છે ને?

તે દિવસે જ મને થયું કે હું ભરવાડ જન્મ્યો હોત તો ઠીક થાત! મને તળાવના કાંઠા પર ઊભા રહી વાંસળી વગાડતાં આવડતી હોત તો સારું થાત. ડચકારતો ડચકારતો ગામને સીમાડે ઢોરની વચ્ચે ડાંગ પર શરીર ટેકવી, માથે મોટું ફાળીઉં બાંધી ગીત લલકારતો હોત તો ઘણું ગમત. એ ગામડાનું પણ કાનુડાનું જીવન હતું, ગાંડો બનાવનાર ગોવાલણી પણ રાધાની જાતવાળી !

વારંવાર એનું સૌંદર્ય જોવાથી મારા મન પર એની માઠી અસર થઈ. એની ગંભીર પણ કારી આંખ પર મારું દિલ લલચાયું. એની પાછળ હું શેરીમાં ભટકું ને એ પછી ક્યાં જાય છે તે જોઉં એમ હૃદય ગોઠવણ કરવા લાગ્યું.

એક દિવસ આઠ વાગ્યાનો ડંકો થયો તેવો જ હું ઊઠ્યો અને આડુંઅવળું જવાનું છોડી દઈ ગામને દરવાજે જઈ ઊભો રહ્યો. દૂધ વેચીને ઘેર જવા એ હમણાં જ આવશે ત્યારે અજાણ્યો થઈ એની પાછળ પાછળ જઈશ. લાગ આવશે કે તરત જ એને પૂછીશ કે તું કોણ છે? તારી આ આંખોમાં શું છે ? તારી ગોવાલણીની જાતમાં આવી બેભાન કરે તેવી પરીઓ છે ?

સવાલ ગોઠવતો હું દરવાજે જઈ ઊભો રહ્યો. એટલામાં બંને હાથમાં પૈસા ગણતી, ખાલી પડેલી દૂધની તામડીઓને માથે અધ્ધર રાખી સીધી ડોકે પણ નીચી નજરે ચાલતી ચાલતી એ દરવાજાની બહાર નીકળી. હું પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

ગાડાનો ચીલો પડ્યો હતો. ઊંચી ચઢાણવાળી જમીનમાંથી રસ્તો કાઢેલો હોવાથી આજુબાજુ માટીની ભીંતો જેવું થઈ ગયું હતું અને ઉપર કેર તથા ચણોઈનાં ઝાડ અને વેલા ઊગ્યાં હતાં. ચીલાની વચમાંની ધૂળ ઉરાડતી એ ઉતાવળે પગલે ચાલી જતી હતી. સામે સૂર્ય હોવાથી એક હાથ ઊંચો ધર્યો હતો અને બીજે હાથે તામડી પકડી હતી. એકાદ વખત ઓચિંતું પાછું જોવાથી મને એણે જોયો હતો, અને હું તેની જ પાછળ તો નથી ચાલતો એમ વહેમાઈ હતી. એટલે એ ઘડીમાં ધીમે પગલે ચાલે તો ઘડીક પગલે; અને તે જ પ્રમાણે હું પણ મારી ચાલ બદલતો હતો. મને ખબર નહિ કે એ ઠગારી પોતાનો વહેમ ખરો છે કે ખોટો તે જાણવા માગે છે. અલબત્ત, હું એની પવિત્રતા કે એના ચારિત્ર્યને દૂષિત કરવા નહોતો માગતો. એના રૂપથી હું અંજાઈ ગયો હતો. મનથી હું ભષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો, છતાં હજી કાંઈક મગજશક્તિ ચાલતી હતી અને છેક બેશુદ્ધ બની ગમે તેવું વર્તણ ચલાવું એટલે દરજજે પાગલ નહોતો બન્યો.

આ પ્રમાણે અમે અરધોએક માઈલ ચાલ્યાં હોઈશું ત્યાં એ અટકી ગઈ. ત્યાં વડના ઝાડની ઘટા હતી, અને તળે વટેમાર્ગને બેસવાને માટે છાપરી બાંધી હતી. ઉપર કોયલ ટહુકે; નીચે વાછરડાં, બકરાં, ગાય, ભેંસ આમતેમ ફરે. સ્થાન રમણીય હતું.

છાપરીની બહાર એણે તામડીઓ ઉતારી અને રસ્તાની બાજુ પરની હરિયાળી ઉપર એ ‘હાશ, રામ’ કહી ઊભા પગે – ગોવાલણીઓ બેસે તેમ – બેઠી.

મારી સ્થિતિ કફોડી થઈ. હું ચાલ્યો જાઉં કે ઊભો રહું? વાત કરવાનો વિચાર આવતાં જ દિલ ધડકવા લાગ્યું. મોં પર લોહી તરી આવ્યું. હિંમત કરી આટલે સુધી હું આવ્યો હતો, પણ આ ગોરી ગોવાલણીએ તાકાત લઈ લીધી હતી.

વિચાર કરી મેં એ જ રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. એને વટાવીને બે પગલાં ગયો ત્યાં, ‘સંદનભાઈ, ઇમ ચ્યોં જાઓ સો!’ એણે પૂછ્યું. મારે ત્યાં હરરોજ આવતી હોવાથી મને સારી રીતે ઓળખતી હતી. પણ આમ એકાએક મારી સાથે બોલવાનું શરૂ કરશે એનો ખ્યાલ ન હતો. શું ત્યારે હું એની જ પાછળ આવતો હતો તે એ સમજી ગઈ હશે ? મારા સંબંધે એ કેવો વિચાર રાખતી હશે? આમ કંઈ કંઈ વિચારો મને આવવા લાગ્યા. છતાં એના પ્રશ્નનો જવાબ તો આપવો જ જોઈએ. શા આપવો ? હું તો ગભરાટમાં જ બોલી ઊઠ્યો : ‘તારું ગામ જોવા.’ બોલ્યા પછી વિચાર આવ્યો કે આ હું શું બોલ્યો ! એના ગામને જોવાનું મારે શું પ્રયોજન ! અને હવે જરૂર મારા મનની નબળાઈ એ જાણી ગઈ હશે. કદાચ એની ઈચ્છા વિરુદ્ધ હશે અને કોકને કહેશે કે ‘સંદનભાઈ, મારું ગામ જોવા આવ્યા હતા’ તો ? પણ એટલામાં એણે પૂછ્યું; ‘તે ઈમાં શું જોવું સે ? કોંય તમારા ગામ જેવું નહિ. લ્યો ઓંમ આવો. જરા મારું દૂધ તો પીઓ. બાખડી ભેંસનું સે. તમને હવાદ રહી જશે.’

મારી ગૂંચવણનો અંત આવ્યો. આવા મારા ચલણથી એને કાંઈ અણગમતું નહોતું થયું, ઊલટી એ જ ચાહીને મને બોલાવે છે, એટલે હલકો પડી જઈશ એવું કાંઈ નહોતું. જો ગુલાબ જ બોલાવે તો બુલબુલનો શો વાંક ? જો નાગ જ મોરલી પાસે આવીને બેસે તો વાદીનો શો વાંક ? હવે જે થાય તે જોવા દે અને મારી મુરાદનો જે ઘાટ ઘડાઈ આવે તે ઘડવા દે.

‘ના રે, એમ તારું દૂધ પીવાય ? ઘેર કાલે આપી જજે.’ પીવાનું તો ઘણુંયે મન હતું, પણ એમ પહેલે બોલે પી જઉં ત્યારે તો અણઘડ જ લાગું ને ?

‘હવે ઘેર તો લેતા લેશો, પણ ઓંય તો પીઓ. ત્યોં કોંય વડનો રૂપાળો છાંયડો હશે ? પંશી આવાં ગોણાં ગાતાં હશે અને કોંય મારે હાથે દૂધ મળશે ? ત્યોં તો મારાં બૂન જાણશે તો એક લેશે ને બે મેલશે.’

કોઈ એને કહે છે કે એ અભણ છે, તો એનો અર્થ એટલો જ કે એને અક્ષરજ્ઞાન નથી. કોઈ એને કહે કે બોલતાં નથી આવડતું, તો એનો અર્થ એ જ કે શહેરની ચાપચીપવાળી એની બોલી નથી. કુદરતની વચમાં એ ઊછરતી હતી, કુદરતનો સ્વાદ એ પિછાની શક્તિ હતી અને પોતાના ગ્રામ્ય પણ મધુર અવાજે એનું ભાન મને કરાવી શક્તી હતી. તેમાં આવા સમયે આવા એકાન્તમાં સરળ હૃદયે મનની બધીયે લાગણીઓ અસર થાય તેમ જણાવી શક્તી હતી. હું તો પલકે પલકે બેડી બંધાવતો હતો.

‘વારું, તારું દૂધ તો પીઉં, પણ પૈસા લે તો.’

‘કોંય ગોંડા થ્યા ? ઈમ પૈસા લેવાય ! મારા હમ ના પીઓ તો.’ કહી હું પાસે ઊભેલો તે જરા અધૂકડી થઈ મારી આગળ દૂધનું પ્યાલું ધર્યું. મેં વિચાર્યું, વધારે ખેંચપકડ રહેવા દે. ડોળ કરીશ અને માન માગીશ તેટલામાં કમળ બીડાઈ જશે. મેં એના હાથમાંથી પ્યાલું – દૂધ માપવાનું – લીધું અને દૂધ પી ગયો. અંદર સાકર નહોતી. ગરમ કરેલું નહિ તો પણ મને સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. દૂધ કુદરતી રીતે સ્વાદિષ્ટ જ હોય છે. જેઓ તાજું દોહેલું પીએ છે તેઓ તેની મીઠાશ સારી રીતે જાણે છે, અને આ તો તેમાં વળી ખૂબસૂરત સ્ત્રીના હાથનું, એના આગ્રહનું – અને તે એક બેશુદ્ધને પીવા મળેલું !

‘ગોવાલણી ! તું શી ન્યાત ?’ દૂધ પીતેપીતે વાત શરૂ કરી.

‘લ્યો, તમે તો વટલાયા !’

‘ના ના, હું એટલા વાસ્તે નથી પૂછતો; જાણવા જ માટે પૂછું છું. કહે તો ખરી, તું શી ન્યાત ?’

‘ચમ વળી ? અમે ઢોરાં ચારનારાં રબારી લોક.’

‘તે તું પરણેલી છે કે કુંવારી ?’ મારી ઘેલછા હવે વધ્યે જતી હતી.

જરા શરમાઈ એણે ધીમે સાદે ‘પયણેલી’ કહ્યું.

‘કોની સાથે ?’

‘બળ્યાં સંદનભાઈ, ક્યોંય નોમ દેવાતું હશે ? અમ જેવા કોક રબારી હાથે.’

‘તું પ્રેમ શું એ સમજે છે ?’ હું તો મારું ભાન ભૂલી ગયો હતો. શું પુછાય અને શું ન પુછાય તેની શુદ્ધ જ નહિ. એ કાંઈ સમજી નહિ, કે મેં શું પૂછ્યું.

‘શું?’

‘તું હેત શું જાણે છે ? તને તારો વર ચલાય છે ?’

‘સંદનભાઈ, ગોંડા તો નથી થ્યા ?’

‘ના બસ; મને કહે જ. હું તારી જ પાછળ આટલે સુધી આવ્યો છું. શેરીમાં વાત કરવાની બીક લાગતી હતી. બોલ; હવે તું મારી સાથે વાતો ન કરે તો તને મારા સમ.’ કહી હું એની સામે બેસી ગયો. વચ્ચે દૂધની તામડીઓ હતી.

એકદમ ‘હા....ય ! મારી હુંલ્લી ભૂલી ! હાય હાય !’ સાંભળી હું ચમક્યો. એ ઊભી થઈ. ‘સંદનભાઈ, આટલી મારી વટલોઈ જોતા બેહશો ? મારી કુશકીની હુંલ્લી ચ્યોંક મેલી આવી સું. હમણાં ઊભે પગે આવું સું.’

‘શા માટે નહિ ?’ એ આખો દિવસ તાપમાં બેસવાનું કહી જાય તોયે હું તૈયાર હતો, તો થોડી વારમાં શું?

‘હા હા, જા જઈ આવ. આ છાપરીમાં બેઠો છું.’ રસ્તામાં બેઠેલો મને કોઈ દેખે તો કહેશે કેમ બેઠા છો ? તામડીઓ લઈ હું છાપરીમાં બેઠો. અંદર કોઈએ ઘાસ નાખી બિછાનું કર્યું હતું. ઉપર સાંઠાનું

છાપરું છાઈ બાવળની ડાળોથી થાંભલીઓ બનાવી હતી. પાછળની ભીંતમાં બારી હતી. ભીંતને અઢેલી લાંબા પગ કરી હું બેઠો. વાહ રે ગોરી ગોવાલણી, તારી ગામડાની ભાષામાં મધુરતા ! બસ આજ એને જવા જ ન દઉં. વાતોમાં એને પણ એનું ઘર ભુલાવી દઉં. જોઈએ, મને એ ગાયો ચરાવતાં શીખવાડે છે ? એણે ઝીણી સાડી, તસતસતી ચોળી અને રેશમી ચણીઓ પહેર્યાં હોત તો એ કેવી લાગત ? અંબોડે ગુલાબ ખોસ્યું હોત, ગળામાં મોતીની એક સેર હોત, અને આજ મદમાતી ચાલે એ ચાલી જતી હોત તો કોને ભુલાવામાં ન નાખત ?

કલ્પનાઓ જોડી જોડી એના રૂપને હું વધારે મોહક બનાવતો હતો અને એ જ કલ્પનાના ચિત્ર સાથે વધારે ને વધારે મોહમાં પડતો હતો. એની તામડીઓ ઉપર કાંઈક નામ લખ્યું હતું તે મેં જોવા માંડ્યું. અસ્પષ્ટ અક્ષરે ‘દલી’ એટલું વંચાતું હતું. એ ઉપરથી મેં માન્યું કે ‘દલી’ એનું નામ હશે. સ્ત્રીનું નામ કેમ ? કદાચ મહીઅરેથી એણે રાખી છે ! દૂધને શોભા મળે અને સારું જણાય એમાં નવાઈ? તામડીને લીધે પણ દૂધ ગમે. માથે મૂકવાની ઈંઢોણી એ સાથે કેમ ન લઈ ગઈ? જ્યારે અધ્ધર તામડી માથે રાખી એ ગામમાં આવે છે ત્યારે શો એનો અવાજ! પરોઢમાં જેમ પ્રભાતિયું મીઠું લાગે તેમ એનો રણકાર મીઠો લાગે છે. એથી અરધી જાગતી અવસ્થામાં સવારનું શુભ શુકનનું સ્વપ્ન આવે અને આખો દિવસ આનંદમાં જાય. આખા ગામને એ આશીર્વાદ રૂપ દેવી હતી.

આમ વિચાર કરતો વીસેક મિનિટ બેઠો હોઈશ એટલામાં એ આવી અને ‘બેઠા સો ?’ એટલું પૂછ્યું.

‘કેમ, ટોપલી જડી ?’

‘ના રે બઈ! ચાર પાંચ ઘેર પૂશી આવી, પણ ચ્યોંય પત્તો નહિ. કુણ જાણે કુનેય ઘેર મેલી આવી હોઈશ. અત્તારના પોરમાં તે ચેટલે ભટકું !’ કહી જાણે નિરાશ થઈ હોય તેમ બેઠી.

‘દલી!’

‘દલી’ કહેતાંની સાથે એ જરા ચમકી : ‘ગોમનાં લોક મને દૂધવાળી કહે સે’.

‘જો, આ તારી તામડી ઉપર લખ્યું છે. તે તારે પીઅરથી આ તને મળી’તી ખરું ને ? તારાં લગ્ન વખતે.’

હું તો એનામાં તન્મય થયેલો હતો. તેથી જુદાં જુદાં અનુમાન મેં કરી રાખ્યાં હોય તેમાં નવાઈ નહિ.

‘તારો વર બીજો વારનો છે ? ગળામાં શોક પગલું જોઈ મેં પૂછ્યું. મારી નજર એના ધોળા બદન ઉપર પડતાં એણે સામું જોયું અને સાલ્લો સંકોરી ઉપર ખેંચ્યો.’

‘તુ ને તારો વર આખો દિવસ શું કરો છો ?’

‘બળ્યો મનખો !’ કહી આડું જોઈ એ હસી. દાંતની કળીઓને સોડીઆમાં સંતાડી હસી.

‘ના, ના કહે તો ખરી; સવારથી સાંજ સુધી તમે શું શું કામ કરો છો એ કહી જા.’

‘તે શું કરતા હઈશું ? ઢોરોનું કોંમ. હવારમાં વહેલાં ઊઠીએ. દાતણપોણી કરી વાછડાંને ધવડાવીએ. એ ગાયો દોવે ને હું બાખડી દોહું. દૂધ કાઢી ચારબાર નોંશી અમે બે નીહરીએ. એ દરવાજે પેલે હાથે જાય; હું તમારી ભાણી વળું. દૂધ આલી, હું ઓંચ આવીને એ આવે ત્યાં લગણ બેહું.’

ઓચિંતી મને ફાળ પડી. કદાચ એનો રબારી આવતો હોય અને મને સાથે બેઠેલો જોઈ ફરી વળે તો ? આબરૂ જાય, હલકો પડી જાઉં અને માર પડે તે જુદો. વિચાર આવતાં મોં ઉપર ચિંતા ને ભય છવાઈ ગયાં અને ચાલ્યા જવા ટોપી હાથમાં લીધી.

‘તમે લગારે બીશો નહિ. આજ તો હું એકલી આવી સું. એ તો આજ ઘી વેચવા ગયા સે.’ મને નિરાંત થઈ અને વાતચીત ચાલુ કરી.

‘તારો વર વાંસળીમાં એવું શું વગાડે છે તે તમે બધાં ત્યાં ઊભાં રહો છો ? હું તળાવ ઉપર ઊભો રહી વાંસળી વગાડું તો મને આવડે ખરી ?’

‘હોવે, ચ્યમ ના આવડે ? તે તમને અમ જેવું થાવું ચ્યમ ગમે સે ?’

‘તારે લીધે જ, દલી. તું ખાય તે હું ખાઉં, તારો જાડો રોટલો પચાવું, તારી ગાયોને ચરાવવા જાઉં, એમ મનમાં થઈ ગયું છે. તારું ગામ હજી કેટલું છેટું ?’

‘ચાર પોંચ શેતરવા, પેલી સાપરીઓ દેખાઈ ઈ. તમે મારે ઘેર રહો ખરા ? અમે તો હાલ્લાની ગોદડી ઉપર હુઈ રહીએ. ખાટલો ઉઘાડામાં ઢાળીએ. પાંહે ઢોર બોંધ્યાં હોય, તે આખી રાત ગોં ગોં બરાડે. તમ જેવાને ત્યો. નો ફાવે.’

‘મને તો એ બહુ જ ગમે છે. તેમાં તારા જેવું કોઈક મારી સાથે હોય તો મારે ઘેર જવાનું નામ જ ન લઉં.’

વાતચીત ઉપરથી હું એમ જ માનતો હતો કે મારી ઉપર એ કુરબાન છે, એના દિલને હું ચોરી શકું છું અને ધીમે ધીમે એ પોતાની લાગણી કહેવા માંડશે. ફૂલ ઊઘડે તેમ મારું હૃદય આશામાં ઊઘડતું હતું. ઝરણ વહે તેમ મારી કલ્પના વધતી હતી. કેતકી ડોલે તેમ જીવ ઘુમરાઈ આનામાં ડોલતો હતો. તણખલું હાથમાં લઈ જમીન ઉપર લિસોટા કરતી વાંકું વાળી કમાન બનાવતી, ભાંગીને કટકા કરતી આમ તે રમત કર્યે જતી હતી અને ગભરાટ, ભય કે શરમ રાખ્યા વગર મારી સાથે મિત્રની માફક પરિચિત થઈ વાતો કર્યે જતી હતી.

ઘડીભર અમે બંનેએ શાંતિ પકડી ને એટલામાં તો વીજળી ચમકે અને બાળકના દિલમાં ફટકો પડે, અઘોરઘંટ આવે અને માલતી ફફડે, આનંદ વેરાતો હોય અને શોક પ્રવેશે, તેમ એકાએક છાપરીની ઉઘાડી બારીમાંથી મારી પત્નીએ ડોકું કર્યું અને મારી સામે એકીટશે કોપાયમાન ચહેરે જોવા માંડ્યું.

જોતાં જ શરીર થરથર કંપવા માંડ્યું. એની આંખમાં ગુસ્સાથી પાણી ભરાઈ આવ્યું હતું. શું બોલું અને શું ન બોલું એની ગૂંચવણમાં એ પડી હતી. કેટલુંયે કહી નાખું તેનો ઊભરો એને ચઢ્યો હતો અને છતાં એક શબ્દ એ બોલી નહિ. મારી સામે માત્ર જોઈ જ રહી. મેં નીચી નજર નાખી દીધી. દલી – ધુતારી દલી – સાલ્લામાં મોં રાખી હસતી હતી.

ચિત્રકારને અહીં ત્રણ ચિત્ર ચીતરવાનાં હતાં : એક કાલિકા, બીજી જાદુગરણી ને ત્રીજો બેવકૂફ.

ગાંધીજીના અનુયાયી પણ સ્વતંત્ર વિચારક કિ.ઘ.મ.ના આ લેખમાંના વિચારો આજે પણ એવા જ તાજા અને પ્રસ્તુત લાગશે...

કૂવો અને હવાડો

– કિશોરલાલ મશરૂવાલા

‘કૂવામાં હોય તેટલું હવાડામાં આવે’ એ કહેવત જાણીતી છે. ‘તેટલું’ની સાથે ‘તેવું’ પણ ઉમેરી શકાય. એટલે કે ‘કૂવામાં હોય તેટલું ને તેવું હવાડામાં આવે.’ કૂવા કરતાં હવાડામાં ઓછું આવે એમ બને, અને બને છે જ. તેના કરતાં વધારે ન આવી શકે એ દેખીતું છે. વળી, કૂવાનું પાણી ચોખ્ખું હોય પણ હવાડામાં બગડે એમ બને; પણ કૂવાનું દૂષિત હોય અને હવાડામાં ચોખ્ખું આવે એમ બને નહીં. માટે કૂવા ઉપરાંત હવાડાની ચોખ્ખાઈ પર ધ્યાન આપવાની જરૂર રહે ખરી. પણ કૂવો ખરાબ હોય અને હવાડો ચોખ્ખો રહે એમ બને નહીં.

હવાડો એ શાસકવર્ગ છે. કૂવો એ સમસ્ત પ્રજા છે. ગમે તેવા કાયદાઓ અને બંધારણ ઘડો, સમસ્ત પ્રજાના ચરિત્ર કરતાં શાસક વર્ગનું ચારિત્ર ઘણું ઊંચું હોય એમ બનવાનું નહીં; અને પ્રજા પોતાના ચારિત્રથી જેટલા સુખસ્વાતંત્ર્યને લાયક હોય તેથી વધુ સુખસ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકશે નહીં. જે રાજ્ય પ્રણાલિકામાં શાસકવર્ગ કેવળ દંડશક્તિ જ મેળવતો નથી, પણ સાથે ધન અને પ્રતિષ્ઠા પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાં શાસકવર્ગનું ચારિત્ર પ્રજાના એકંદર ચારિત્ર કરતાં વધારે હીન બને એવી બધી અનુકૂળતાઓ હોય છે, ચારિત્ર ઉન્નત થવાની અનુકૂળતાઓ હોતી નથી અને છેવટે શાસકવર્ગ પેદા થાય છે શાસિતોમાંથી જ. એટલે શાસિત પ્રજાના હીનતર ભાગના હાથમાં શાસન રહે એવું ધીમે ધીમે પરિણામ આવે છે. સર્વે પ્રકારની રાજ્યપ્રણાલિકાઓ થોડા વખતમાં સડવા માંડે છે તેનું આ જ કારણ છે.

કૂવા કરતાં હવાડો નાનો હોય એ ખરું. પણ શાસકવર્ગનો હવાડો એટલો નાનો નથી હોતો કે થોડો ઉપરનો ભાગ ચોખ્ખો હોય અને નીચેના ભાગમાં સખ્ત કાયદાની શોધક દવા (ડિસઈન્ફેક્ટન્ટ) નાખીએ તો બધું બરાબર ચાલે, કારણ પ્રજાનાં પ્રત્યક્ષ સુખસ્વાતંત્ર્ય શાસકોના ઉપલા

સમૂળી ક્રાંતિ

માણસોના હાથમાં નથી હોતાં, પણ નીચેના શાસકોના હાથમાં હોય છે, અને શોધક દવાઓ ગમે તેટલી તીવ્ર હોય, તે ખરાબીનો બહુ થોડો અંશ જ દૂર કરી શકે છે.

આથી, પ્રજાના હિતચિંતકો અને સુજ્ઞોએ તેમજ પ્રજાએ પણ સમજવું જોઈએ કે સુખસ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ કેવળ રાજકીય બંધારણ અને કાયદાઓની સંભાળપૂર્વક રચના કે ઉદ્યોગો વગેરેની યોજનાઓ દ્વારા સિદ્ધ નથી થવાની, કેવળ શાસક વર્ગમાં થોડા સારા માણસો હોવાથીયે નથી થવાની, પણ સમસ્ત પ્રજાની ચારિત્રવૃદ્ધિ તથા શાસકવર્ગના ઘણા મોટા ભાગની ચારિત્રવૃદ્ધિ દ્વારા જ થશે. સારા કાયદાઓ અને યોજનાઓ મદદ કરી શકે, પણ તે કેવળ સાધનરૂપે; મૂળ કારણ બની શકે નહીં. જો પ્રજાને દુઃખી કરવ માટે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર પડે એમ હોય તો દુષ્ટમાં દુષ્ટ વિજેતા બળવાન ચારિત્રવાળી પ્રજાને લાંબો વખત સુધી રંજાડી શકે નહીં. અને સુખી કરવા માટે યે તે જ પ્રજાના માણસોની જરૂર રહેતી હોય (અને તે તો હંમેશા રહે જ) તો ધર્માત્મા રાજા અને પ્રધાનમંડળ પણ ચારિત્રશૂન્ય પ્રજાને લાંબો વખત સુધી સુખી રાખી શકશે. નહીં.

પણ આપણે તપાસીશું તો જણાશે કે આપણે આથી ઊલટી શ્રદ્ધા પર કામ કરીએ છીએ. આપણે માનીએ છીએ કે સામાન્ય વર્ગ બહુ ભારે ચારિત્રવાન ન હોય, પણ સારા પગારો વગેરે આપી શાસકવર્ગ માટે તેમાંથી આપણે સારા ચારિત્રવાન માણસો મેળવી શકીએ ખરા, અને તેમની મારફતે જનહિતની યોજનાઓ તથા કાયદાઓ ઘડી પ્રજાને સુખી કરી શકીએ. આ મેલા પાણીમાં થોડું ચોખ્ખું પાણી મેળવી બધું પાણી સારું કરી શકાય એના જેવી શ્રદ્ધા છે. આમ બની તો શકતું નથી, પણ સર્વત્ર પ્રચલિત આ શ્રદ્ધાનું પરિણામ એ આવે છે કે શાસિતવર્ગ પોતાની બધી સુખસગવડો માટે રાજ ય તરફ જ જુએ છે, ખામીઓ માટે તેનો જ વાંક કાઢે છે અને જુદા જુદા પક્ષોની ચળવળોના તથા તોફાન કરાવનારાઓના શિકાર બને છે. જાણે ચૂંટણીઓ અને સરઘસો, પરિષદો, સમિતિઓ, ભાષણો, હડતાલો અને રમખાણો જ પ્રજાકીય શાસનનાં અંગો હોય ! આટલું છતાં પ્રજાઓમાં વ્યવસ્થિત જીવન ચાલે છે તેનું કારણ રાજ્યના કાયદા કે વ્યવસ્થાશક્તિ નથી પણ આ બધી ધાંધલો છતાં પ્રજાના મધ્યમ વર્ગોમાં રહેલી નૈસર્ગિક વ્યવસ્થાપ્રિયતા અને શાંતિપ્રિયતા છે.

[‘સમૂળી કાન્તિ’, ૧૯૪૮]

Ukraine-based artist **Anna Armona** creates colorful water paintings of various natural landscapes throughout the seasons. Her collection of diverse, one-of-a-kind paintings capture both the beauty and magic of earthy settings.

મરિતે ચાહિ ના આમિ સુન્દર ભુવને,
માનવેર માઝે આમિ બાંચિબારે ચાઇ.
એઇ સૂર્યકરે એઇ પુષ્પિત કાનને
જીવન્ત હૃદય-માઝે યદિ સ્થાન પાઇ !

ધરાય પ્રાણેર ખેલા ચિરતરંગિત,
વિરહ મિલન કત હાસિ-અશ્રુમય—
માનવેર સુખે દુઃખે ગાંચિયા સંગીત
યદિ ગો રચિતે પારિ અમર-આલય !

[‘એકોત્તરશતી’માંથી]

પ્રાણ

— રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

આ સૌંદર્યમય વિશ્વ...

—મને મરવાની કોઈ જ ઇચ્છા નથી !

હું તો આ મનુષ્યોની વચ્ચે જ જીવવા માગું છું.

સૂર્યનાં આ કિરણોમાં, આ પુષ્પિત ઉપવનમાં,

અને સૌનાં જીવંત હૃદયમાં – સ્થાન પામવા ઇચ્છું છું હું ...

ધરતીની આ ધબકમાં

કેટકેટલાં વિરહ-મિલનની,

કેટકેટલાં હાસ્ય ને આંસુની લીલા લહેરાયાં જ કરે છે!

એમાં, માનવનાં સુખદુખનાં ગીતોનું સંગીત ગૂંથીને

એક અમર આલય રચવા ઇચ્છું છું હું...

કથા :
પ્રવાસ પહેલાંની;
ને વળી
પ્રવાસ પછીની
– રમણ સોની

પ્રવાસ એટલે કંઈ માત્ર પ્રવાસ જ ઓછો હોય છે! એની અગાઉ કેટલુંક બલકે ઘણું બનતું હોય છે, અને પ્રવાસ પછી પણ કેટકેટલું! પરંતુ એની વાત આપણે ભાગ્યે જ કરતા હોઈએ છીએ – આપણને તો, સંસ્કૃત નાટક વિશે કહેવાયું છે એમ, ‘વ્યક્તમધ્ય’માં જ રસ. એની આગળપાછળના કિલકિલાટો ને કકળાટો બધાય સાવ નગણ્ય. એની વાત શી માંડવી? એટલે જ, ચતુરસુજાણ પ્રવાસલેખકો પ્રવાસ પૂર્વની કથા કે પ્રવાસ પછીની કથા કથવામાં ટાઈમ બગાડતા નથી....

-પણ આપણે તો ટાઈમ... ના સાહેબ, ટાઈમ બગાડશે નહીં. પ્રવાસના એ બન્ને છેડા પણ અજાણ્યા હોવા છતાં, ચોક્કસપણે રસપ્રદ હોય છે. પણ એ આપણને કોઈ કહે ત્યારે ને ?

ચાલોને, બધું કહેવાને બદલે, પ્રવાસ પહેલાંની ઘણી બધી ઘટનાઓમાંથી માત્ર એક ઘટના જ પસંદ કરીએ : સૌ કોઈ જાણે છે કે કર્મચારીઓને એમના એમ્પ્લોયર (Employer વાંચીએ એટલે Emperor યાદ આવવાના - બાદશાહ સલામત!) એ એમ્પ્લોયર તરફથી, સકુટુંબ પ્રવાસ માટે, આવવાજવાનું પ્રવાસ ખર્ચ (ટૂંકમાં ગાડીભાડું) મળતું. એ માટે લોકપ્રિય થયેલો શબ્દ છે (કે હતો?) એલટીસી.

આ એલટીસીના નીતિ-નિયમો એવા હોય છે કે વાંચતાં વાંચતાં, શરૂઆતમાં આપણે કુંજગલીમાં ફરતા હોઈએ એવું લાગે પણ ધીરેધીરે એ ‘વિકટ વનના ઝુંડ’માંથી પસાર થતા હોઈએ એવું બની જાય! એટલે છેવટે તો આપણે એના અધિકારીને શરણે જવું પડે. ઓફિસર બહુ જ નરમ શબ્દ છે, પણ આ અધિકારી શબ્દ બહુ દોરદમામવાળો છે – અધિકારીસાહેબના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વને કારણે જ એવી ઉચ્ચ સ્થિતિ એ શબ્દને પ્રાપ્ત થઈ છે! તમે ‘મે આઈ હેલ્પ યૂ’નામની સાંકડી અંગ્રેજી ગલીમાંથી જ્યારે એ ભારતીય (ગૅસ) ચેમ્બરમાં પ્રવેશો છો ત્યારે, એ ઉપેક્ષા-ભરપૂર ઉષ્ણતામાનમાં તમે હેલ્પ માટેના મોટાભાગના પ્રશ્નો ભૂલી જાઓ છો. (એટલે જ હું બધાને કહું છું કે, કાગળમાં બધું વિગતવાર લખવું ને એ કાગળિયું ઘરે કે કયા ખિસ્સામાં મૂક્યું છે એ ભૂલી ન જવું.)

અમે (માનાર્થે બહુવચન આખા લેખમાં) એવા અધિકારીને એટલે કે એના સર્વાધિકારી (=ઓડિટર)ને મળ્યા. અમે ય એડિટર તો ખરા; પણ ક્યાં એડિટર ને ક્યાં ઓડિટર! એડિટર અમુક અંશે નિર્દય (લાગતો) હોય છે – ક્યારેક થોડીક કાપકૂપ કરે, ક્યારેક છાપવામાં મોડું કરે, નદૂટકે જ ન પણ છાપે. પરંતુ ઓડિટરની નિઃશેષ નિર્દયતા આગળ એડિટરની તો શું, ભગવાનની નિર્દયતાનો પણ કોઈ ક્લાસ નહીં! ભગવાને તો થોડોક વર્ગીકરણ વિવેક કરેલો : ‘વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્... દુષ્ટ-કાર્ય-કર્તાઓનો વિનાશ કરવા હું જન્મ લઈશ.’ જ્યારે ઓડિટર તો બિલકુલ નિર્વિકલ્પ નિર્દયતાઅર્થે જ જન્મ - અને પછી પદ - ધારણ કરતા હોય છે. અલબત્ત, એમને ન્યાય કરવા માટે(જો કે આપણે એમનો ન્યાય કરનાર કોણ?)એમ કહેવું જોઈએ કે, સાધુ એટલે કે સજ્જન અને દુષ્ટ એટલે કે ઘાલમેલિયા વચ્ચે એઓશ્રી કશો જ ભેદભાવ રાખતા નથી. એમની પાસે આવનારમાત્રને એઓશ્રી ‘ખોટું કરનાર’ અર્થાત્ ખોટું કરવા જનાર તેમજ ખોટું કરી લાવનાર તરીકે ગુનેગાર સમજીને જ આગળ વધે છે.

અમે એમની પાસે ગયા...

પછી અધિકારીજી બોલ્યા : ‘જુઓ, એલટીસીમાં, બે સ્થળ વચ્ચેના ટૂંકામાં ટૂંકા અંતર માટેનું જ ભાડું મળવાપાત્ર છે. તમે ગોળગોળ ફરીને આવો તો એટલું ફેર રદ થવા-પાત્ર ગણાશે.’

અમે : ‘ટૂંકામાં ટૂંકી મુસાફરી ટ્રેનમાં જ કરી શકાય કે બસમાં પણ કરી શકાય ?’

એઓશ્રી : ‘બસ સરકારમાન્ય હશે ને એની ટિકિટ પણ સરકારમાન્ય હશે ને બસ ટૂંકામાં ટૂંકા સરકારમાન્ય અંતરે ફરી હશે તો જ મળવાપાત્ર...’

આવા કટોકટીભર્યાં ને તંગ સંવાદોની વચ્ચે પણ અમને રમૂજ થઈ કે એમના વક્તવ્યમાં ‘પાત્ર’ શબ્દ વારંવાર આવતો હતો, તો શું એઓ નાટક-નવલકથાઓના પાત્રપ્રેમી વાચક હશે ? અમને થયું – પૂછીએ ? પણ પછી થયું કે એવો પ્રશ્ન ‘પૂછવાપાત્ર’ નહીં ગણાતો હોય તો...?

અમારી વિચારચાત્રા ચાલતી હતી એ દરમિયાન એઓ ચેતવણીભર્યું માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા : ‘સાંભળો, બિન-અધિકૃત વાહનોનું ભાડું કોઈપણ સંજોગોમાં મંજૂરીપાત્ર નહીં ગણાય. પછી મને કહેતા નહીં. બધા શું છે કે જાતજાતની ટિકિટો રજૂ કરતા હોય છે. અહીંથી ત્યાં ગયા, વળી ત્યાંથી ફલાણે ગયા, વળી ત્યાંથી પાછા ઢીંકણે આવ્યા.... સખણા રહે જ નહીં. ને પછી અહીં આવીને....’

અમારા કાન આ અસ્ખલિત પ્રવાહમાંથી હવે કેવળ સારગ્રહણ કરતા હતા. એઓની કહેવાપાત્ર વાત માત્ર એટલી જ હતી કે તમે પ્રવાસ દરમિયાન કશું જુઓ કે ન જુઓ, મજા કરો કે માંદા પડો, પરંતુ માત્ર સીધી લીટીમાં મુસાફરી કરો ને બરાબર એ જ લીટીમાં અચૂક પાછા ફરો. અમે એ પણ સમજી ગયા કે એમની આ જિહ્વા કરતાં પણ એમની કાતર વધારે લાંબી હશે ને એથી બને કે આખી ને આખી અમારી ‘ટિકિટ જ કપાઈ જવાની’! પાછા આવતાંવેંત જ પરમ ધામમાં – દિવંગત!

અમે ઊઠ્યા. નમસ્કાર કરવાનું ભૂલીને ઝડપથી મે આઈ હેલ્પની ગલીમાંથી બહાર નીકળી ગયા. અમે ધાર્યા કરતાં વધારે સ્વસ્થ હતા. એમનાં ઉત્સાહવેધી બાણથી અમારા નિર્ણયોનું એકપણ માછલું વીંધાયું ન હતું કેમકે કોઈપણ

પ્રવાસમાં મળવાપાત્ર ખર્ચ કરતાં કુલ ખર્ચપાત્ર રકમ ઘણી જ વધારે હોય છે એ અમે જાણતા હતા. એટલે, આ તો સર્વાધિકારીને મળવાની મજા પડી, બસ ‘એ જ અમારો નફો.’

*

મારે મૂળ પ્રવાસકથા તો નથી જ કહેવી એ આપ સૌ બીજે કશે વાંચી લેજો. અઢળક પ્રવાસકથાઓ લખાય છે. ઘણીવાર તો પ્રવાસકથા અને આત્મકથા-પરાક્રમકથા વચ્ચે ઝાઝો ભેદ હોતો નથી. એટલે ત્યાં જ આપને બે સ્વરૂપોના ગંગા-જમના સંગમમાં સ્નાન કર્યાનું પુણ્ય મળશે.

તો હવે, પાછા ફર્યા પછીની, પ્રવાસોત્તર કથા.

એ જ ‘મે આઈ હેલ્પ યૂ’ની સાંકડી ગલી, એ જ ભવ્ય (ગેસ) ચેમ્બર, અને એ જ અમારા ઉમદા ઓડિટર સાહેબ. અત્યારની સ્થિતિ પૂર્વ સ્થિતિ કરતાં ય વધારે ગંભીર હતી. પૂર્વ મુલાકાત માર્ગદર્શન માટે હતી, જ્યારે આજની મુલાકાત કપાતદર્શન માટેની હતી! પણ હવે અમારો આત્મવિશ્વાસ વધુ બુલંદ હતો : પ્રવાસની તાજગીને કારણે જ નહીં, પરંતુ ‘પ્રવાસખર્ચ માત્ર, માંડવાળને પાત્ર’ એવી અમારી નવી, મૌલિક સમજણને કારણે. હવે અમારે મન લીવટ્રાવેલ કંસેશન એ કંસેશન નહીં, પણ બોનસ પુરવાર થવાનું હતું. અમે ટિકિટો સાથે લીધી, પણ બિલકુલ નિસ્પૃહ ભાવે. સુદામા કરતાં પણ અમારી નિસ્પૃહ ચડિયાતી હતી – હવે મૂળગા તાંદુલ જાય તો ય અમને વસવસો ન હતો. કુતૂહલ એક જ હતું આ વખતે સાહેબશ્રી સાથે સંવાદનું સ્તર કેવું રહે છે એ.

એઓજીએ ‘હું’ થી અમને આવકાર આપ્યો, ખરેખર તો અમારી હાજરીની માત્ર એટલીક નોંધ લીધી.

અમે જ આ વખતે તો પહેલાં જીભ છૂટી મૂકી દીધી : ‘સાહે...બ, પ્રવાસે જઈ આવ્યાં અમે. અહા, શી મજા! જગન્નાથપુરી તો મારા સાહેબ, જગન્નાથપુરી જ છે. શું ભવ્ય મંદિર, શો અફાટ સમુદ્ર! સાહેબ, આપ પણ ક્યારેક જઈ આવો, આ કડાકૂટ મૂકીને! એક નવો જ અનુભવ....’

અમારા ઉત્સાહ પર એમણે તરત કાતર ચલાવી : ‘મુદ્દાની વાત કરો. લાવો વિગતવાર સ્ટેટમેન્ટ્સ અને મૂળ ટિકિટો વત્તા એની ઝેરોક્સ નકલો. જતાં પહેલાં મેં કહેલું ને?’

અમે એમનું વત્તા-બત્તા બધું જ તે વખતે નોંધી લીધેલું એટલે પુરાવાઓ સમેત અરજીપત્ર પેશ કર્યો.

એ ‘કાગળિયાં’ પર ફરતી એમની નજર અમે રસપૂર્વક નિહાળી રહ્યા હતા - અહા, કેવી વેધક નજર! કેવી તો એકાગ્રતા! અર્જુનની નજર પક્ષીની આંખ પર જ ઠરેલી; અહીં તો અધીક્ષક અધિકારીની બંને આંખો ‘પત્રે પત્રે વિટપ વિટપે’ (કાન્ત અઘરા કવિ છે - એટલે અમે અનુવાદ કરીએ, કે, ઝાડની ડાળીએ ડાળીએ અને પાને પાને એમની નજર) બારીકાઈથી ફરવા લાગી.

અચાનક જ, રેલવેની એક અધિકૃત ટિકિટ પર એમની પેનનો ઘસરકો થયો :

‘આ શોર્ટેસ્ટ રૂટની ટિકિટ નથી.’

‘કેમ? કેમ?’

‘અહીંથી ભુવનેશ્વર જવાનો રૂટ વાયા ફલાણા સ્ટેશનનો હતો, અને વળતાંનો રૂટ ઠીંકણા સ્ટેશનનો છે - એટલે રૂ. ૧૩૪૧ને બદલે રૂ. ૧૩૬૨ થયા છે. એ, વધારાના, ૨૧ રૂપિયા કપાતપાત્ર ગણાશે.’

‘અરે પણ સાહેબ, અમે થોડા રેલવેવેળાઓને કહેવા જઈએ કે જતાં જે રસ્તે ગાડી ચલાવેલી એ જ રસ્તે સીધેસીધા પાછા આવો એવું અમારા સાહેબનું ફરમાન છે! એ તો એમણે જ એવો રૂટ કરેલો હશે.’

‘પણ એથી શોર્ટેસ્ટ રૂટ ન થયો ને!’

‘પણ પાછા ફરવાના રૂટને જ શોર્ટેસ્ટ રૂટ ગણીએ તો?’ અમારી વાત અટપટી લાગી એથી એઓ પાંચેક સેકન્ડ ખમચાઈ ગયા. પછી કહે - ‘ભલા માણસ, તમે એકાઉન્ટમાં બિલકુલ સમજતા નથી. જેમાં ઓછા પૈસા થયા હોય એ જ શોર્ટેસ્ટ રૂટ ગણાય, અને એ જ મળવાપાત્ર....’

એમની ખરેખરી ‘પાત્ર-તા’ હવે ઝળહળી ઊઠી. પૈસા કાપે નહીં તો ઓડિટર નહીં....

વળી એક બસ ટિકિટ આગળ એ અટક્યા : ‘છે તો સરકારમાન્ય બસ-સેવા - પણ આ બસમાં તમે જે એક ડેસ્ટિનેશનથી બીજા ડેસ્ટિનેશન સુધી ગયા, એનું આ ટૂંકામાં ટૂંકું અંતર હતું એની શી ખાતરી?’

‘એ માટે તો સાહેબ, આપે જાતે ત્યાં જઈને ખાતરી કરી આવવી જોઈએ અથવા આ તમારી પાછળ લટકાવેલા ભારતદેશના નકશામાં જોઈ લો અથવા અમારા પર વિશ્વાસ રાખો.’

અમે ત્રણ વિકલ્પ આપ્યા તે છતાં એમણે તો અમારો એ આખો બસપ્રવાસ જ રદ કર્યો - એ બધી જ રકમ વિશાળ ચિલિકા સરોવરમાં ડૂબી ગઈ! (તા.ક. ચિલિકા સરોવર અમે બસદ્વારા ગયેલા.)

એમના લાલ પેનથી કરેલા ઘસરકા કાગળમાં બહુ શોભતા હતા! અમે વળી એમને પ્રોત્સાહન આપ્યું : ‘હવે બીજી કોઈ રકમ પણ હત્યાપાત્ર હોય તો એને પણ પતાવી દોને, સર.’

પણ ખોટું લગાડે તો ઓડિટર શાના! એઓ પ્રશંસાથી કે મજાકથી, પ્રોત્સાહનથી કે ઉશ્કેરણીથી પર હતા. પૂરી સ્વસ્થતાથી એમણે તપાસણીનો બીજો દોર શરૂ કર્યો. પણ એમની તીક્ષ્ણ ધારવાળી નજર બીજી કોઈ વિગતને નાશવંત ઠેરવી શકી નહીં!

છેવટે એમણે ફૂલને બદલે ફૂલની છૂટક પાંખડીઓ રહેવા દીધી - ‘ચૂકવણીપાત્ર’ એવા શેરા સાથે.

ઊઠતાંઊઠતાં, આભાર માનીને અમે એમને કહ્યું : ‘સાહેબ, અમને આપની ઇર્ષ્યા થાય છે કે અમે આટલાબધા દિવસોના પ્રવાસમાં જે કુલ આનંદ મેળવ્યો એથી ઘણો વધારે આનંદ આપશ્રીએ તો પેલા બે લાલ ઘસરકા કરીને, ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મેળવી લીધો!’

[‘કુમાર’, ડિસેમ્બર, ૨૦૧૩]

મગનની હઠ -સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

આજની ગુજરાતી કવિતાના
સૌથી તેજસ્વી આ સર્જકના આ
બે કાવ્યો એમની કવિતાના
મોટા ફલકનો અને બે વિભિન્ન
રૂપોનો પરિચય કરાવશે...

૧

એટલે હઠ ભરાયલો મગનિયો કે કે મારે તો જીવવું છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય તો છક થઈ ગયું.

અલ્યા, એમ કંઈ ચાલે ?

એક બાજુ જવાનીઆઆ ગાજ્યા કે અમારા એક્સપેરિમેન્ટલ
પિરિયોડિકલ્સનું સુ ?

બીજી બાજુ મોટારાઓએ ઠપકો આપ્યો કે આમ તો પછી
શતાબ્દીઓ જ ખૂટી જાય.

બધા કે કે જીવવું હોય તો પછી સાહિત્યના ઘરમાંથી નીકળી
જાઓ.

મગન કે' કે હા.

કહીને જ્યાં એક પગ ઉમરાની બાર મૂકે છે,
કે એક ચમત્કાર થયો.

ગોખલામાંથી સરસતી માતા બાર નીકળ્યાં ને રાજાને કેય
કે જ્યાં મગન ત્યાં હું.

સરસતી માતાને જોઈ પછી તો પ્રયોગદેવી, સજીવતાસુંદરી,
લયકુમાર ને બધેય કે કે અમે પણ આ ચાલ્યા, ના જ માને.

તો ક્યું કે ઠીક મગનિયા, પડ્યો રે પેલે ખૂણે.

૨

પણ મગનો જેનું નામ.
થોડા દાડા રઈને કે' કે મારે તો પ્રેમ જોઈએ.

સારુ ભઈ.
તે લઈ ગયા એપોલો સ્ટ્રીટમાં.
સરસ આકારનો ચોક, તેમાં સરસ આકારનું મકાન.
મકાનમાં તાળા ને કૂંચીમાં રાખેલો એક ગુપ્ત ખંડ.
સ્ટેટ બેન્કના સેફ્ટિપોઝિટ વોલ્ટમાં લઈ ગયા મગનને.
શાસ્રમાં લખેલું તેમ પૂજારી સાથે આવ્યો ને મંત્ર ભણી
એક ચાવી મગનને આપી ને એક પોતે રાખી ને પછી તો
'સિયાવર રામચંદ્રકી જે' કહી ખાનું ખોલ્યું.
– લે પ્રેમ.

મગન સાલો મવાલી છે. – કે' કે આ પ્રેમ જ નથી.
પ્રેમ નથી તો સુ છે, સાલા ? હરામી !
મોટમોટા ઇનામવિજેતા ને ચંદ્રકધારીઓ પણ આ અહીંથી જ
પ્રેમ લઈ જાય છે વાર્તા ને નાટક ને કવિતા બધુ લખવા.
ને તમે નીકળ્યા કેવા કે આ પ્રેમ જ નથી...
સુ છે ? સુ છે ? પ્રેમ નથી તો સુ છે આ ?
સેફ્ટિપોઝિટમાં સા માટે મૂકે બધા ?
જોએ ત્યારે વાપરે ને પાછા મૂકી જાય, જૂનું જ ના થાય.
મોટમોટા પ્રોફેસરો વરસોવરસ આ જ વાપરે છે ને ઘણાયે
પચી પચી વરસથી વાપરે છે પણ નવું ને નવું.

પણ
મગનિયો હરામી તો હવે કે'
કે મારે જીવવું છે ને મારે પ્રેમ જોઈએ છે.

સમુદ્ર

દેવો અને દાનવોએ સરળ કરી નાખ્યો
તે પહેલાંનો સમુદ્ર મેં જોયો છે.

મેં વડવાનળના પ્રકાશમાં પાણી જોયાં છે.
આગ અને ભીનાશ છૂટાં પાડી ન શકાય.
ભીંજાવું અને દાઝવું એ એક જ છે.

સાગરને તળિયેથી જ્યારે હું બહાર આવું
ત્યારે મારા હાથમાં મોતીના મૂઠા ન હોય.
હું મરજીવો નથી.
હું કવિ છું.
જે છે તે છે કેવળ મારી આંખોમાં.

[‘જટાયુ’ ૧૯૮૬, ૨૦૦૯]

સાહિત્ય અને ઇતિહાસ

ધીરુભાઈ ઠાકર

સાહિત્યિક ઇતિહાસ

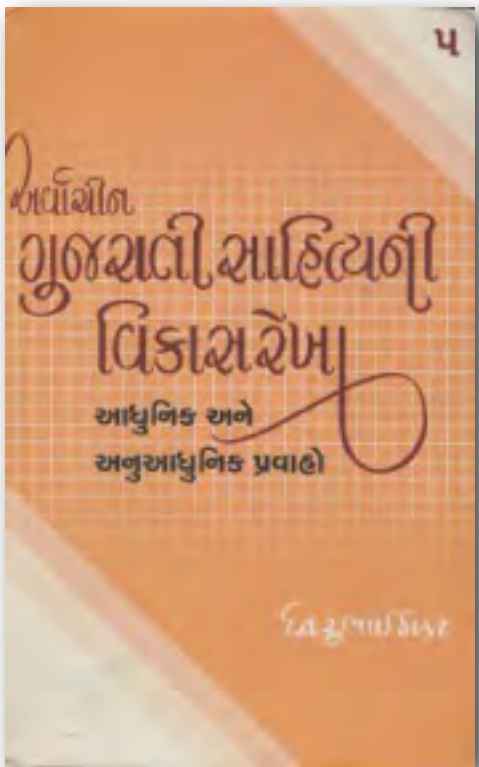
.....સાહિત્યિક કૃતિ તરીકે સ્વીકાર પામેલી રચના પોતે જ સાહિત્યિક ઘટના ગણાય. આ ઘટના ઇતિહાસની સામગ્રીનું એકમ છે. ઇતિહાસકાર આવી ઘટનાઓને ભૂતકાળમાંથી શોધીને દેશ, કાળ અને કર્તાના સંદર્ભમાં ગોઠવે છે; પછી તેનાં ઉદ્ભાવક અને પ્રભાવક તત્ત્વો સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે; એક કૃતિની બીજી પર થતી અસર તપાસે છે; લેખકો વચ્ચેના સાહિત્યિક સંબંધો સ્પષ્ટ કરે છે. પરંતુ સાહિત્યિક કૃતિનો ઉદ્ભવ સાહિત્યિક કક્ષાની સામગ્રીમાંથી જ થતો નથી; તેનું મૂળ સર્જકના અનુભવમાં હોય છે ને સર્જકનાં મૂળિયાં પોતે જે સમાજમાં રહેલો હોય તેની સંસ્કૃતિમાં પડેલાં હોય છે. બીજી તરફ સાહિત્યની અસર વાચક પ્રજા અને તેની સંસ્કૃતિ પર પણ પડતી હોય છે. ઇતિહાસના લેખકને આ અગાધ લાગતી પરિસ્થિતિનો દરિયો ડહોળવાનો હોય છે.

.....ઇતિહાસના નિરૂપણ વખતે મૌલિકતાનો ખ્યાલ પણ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. પરંપરાનો ભંગ તે મૌલિકતા નથી. જૂના વખતમાં વસ્તુ કે વિષયની મૌલિકતાને ઓછું મહત્ત્વ અપાતું. કેવળ માળખાની મૌલિકતા પણ બહુ ધ્યાન ખેંચતી નહીં. અર્વાચીન યુગમાં બંનેની મૌલિકતા આકર્ષણનો વિષય બનેલ છે. સામાન્ય વપરાશથી લપટી થઈ ગયેલી લઢણો, ચવાઈ ગયેલા વિષયો, રૂઢ શબ્દપ્રયોગો ને રોજિંદાં ભાવપ્રતીકો પ્રાચીન કાળથી મધ્યયુગમાં થઈને અર્વાચીન કાળનાં સર્વ સાહિત્યોમાં ઊતરેલાં છે. સાહિત્યના વિકાસમાં તે બધાં ખાતરનું કામ કરે છે. પરંપરાથી પ્રાચીન વારસારૂપે મળેલ વિષયો કે પ્રતિરૂપોનો પ્રયોગ કરતાં કોઈ લેખકે આંચકો અનુભવવો જોઈએ નહીં. ચૈતસિક સ્પર્શ કે સંદર્ભનું જ ખરું મહત્ત્વ હોય છે.

.....સત્ય હંમેશાં સુંદર હોય એમ બનતું નથી ને સુંદર હંમેશાં સત્ય જ હોય એમ બનતું નથી. પરંતુ સમયના પટ પર સત્ય ને સુંદરનાં મિલન-બિન્દુઓ પડેલાં હોય છે. સાહિત્યિક ઇતિહાસનો લેખક આ બિન્દુઓને શોધી સંયોજીને ઉપસાવી આપે છે અને એ રીતે તે કળાની સાથે માનવતાના અભિજ્ઞાન દ્વારા મનુષ્યસંસ્કૃતિના શિખર ભણીની ગતિ દોરી આપે છે.

– ધીરુભાઈ ઠાકર

[ત્રીસમા સાહિત્ય સંમેલનમાં વિવેચન વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી]

'કાવડ : ઘર'

'નૈયા', ડિજિટલ કોલાજ - ગુલામમોહમ્મદ શેખ

–એવું થાય છે કે
 આ થીજેલ કોપરેલ જેવી પોષની ચાંદનીને
 મસળીને આખા શરીરે ઘસું,
 તો મારા શરીરમાં ઠરી ગયેલા જ્વાળામુખીઓ
 ફરી ઊગે.

એવું થાય છે કે
 આ ધૂળનાં વધેરાયેલાં અંગોને
 કોઈ આદિમ વેદનાના દોરે સીવું
 તો ફરી એક વાર પથ્થરોને વાચા ફૂટે.

આ વેરાન ઘાસનાં હળો પર
 મારા દેહનાં ખેતર ફેરવું
 તો કદાચ ચામડીમાં ચાસ ફૂટે.

આ હીરાના ઝગઝગાટવાળી રાત પર
 શેતાનના ફળદ્રુપ ભેજાના લોખંડથી મઢેલા હથોડા ઠોકું
 તો એની નીચે ભરાઈ રહેલા ઇશ્વરોને
 કરોળિયા થઈ નીકળવું પડે.

ટાઢાબોળ ત્રાંબા જેવી પૃથ્વી પર
 સૃષ્ટિના પ્રથમ મંત્રની લીટી તાણું
 અને ગુફાના અન્ધકારમાં દટાઈ ગયેલા સમયની કરચલીઓને
 મરેલા સૂર્યોની ટાઢક ચાંપું
 તો ફરી વાર
 મારાં વન્ય પશુ ઊંઘમાં છંછેડાય
 અને –

એવું થાય છે કે
 – ગુલામમોહમ્મદ શેખ

ફરી પાછું આ ખોરડું ચૂવે;
એકબીજાને બાથ ભીડીને નળિયાં રાતાં પાણીએ રુવે,
આજ ફરી પાછું ખોરડું ચૂવે.

કાલ સુધી તો તૂટલી વાંસ-ખપાટમાંથી રોજ
ઉતરી હેઠે ચાંદરણાં કો'ક ચીતરી જાતું;
(એ) ગાર તણી પરસાળ આછા અંધારથી લીંપી
કોઈ આજે એના અણુઅણુમાં ઉતરી જાતું,

ચાળણી જેવું છાપરું જળતી જાતને નેણનાં નીરથી ધૂવે.
ફરી પાછું આ ખોરડું ચૂવે.

ઉપર આડા મોભ ધરુજે, બારીઓ-બારણાં હીબકાં ખાતાં,
બેય બાજુની લથપથે ભીંત રેલેરેલે એનાં ધોળ ધોવાતાં,
માંઘ્ય રે'નારાં વલખે

--ને દૂર ચાળનારાં વણથડક્યાં સૂવે!

આજ ફરી પાછું ખોરડું ચૂવે.

[‘અથવા અને’, ૨૦૧૩]

ખોરડું

– ગુલામમોહમ્મદ શેખ

Painting by **Piraji Sagara**

આપણી ભાષા ગુજરાતી : શબ્દ-જોડણી સમૃદ્ધિ

– વિનાયક કે. ધોત્રે

કેટલાક અણસમજથી દષ્ટિને દ્રષ્ટિ અને દ્રષ્ટાને દષ્ટા એમ ખોટી રીતે લખે છે, દષ્ટિ અને દ્રષ્ટા જોઈએ.

‘હૃદય’ શુદ્ધ રૂપ છે. કેમ, તે જોઈએ :

ઋ એ સ્વર છે.

રૂ + ઉ = રુ (રૂ +ઉ = રૂ અથવા રુ)

સ્વર સહ (સ-સ્વર) રૂ વ્યંજન છે.

ઋ, રુ (કે રુ) નું ઉચ્ચારણ એકસરખું લાગે છે. એટલે જ્યાં ઋ-નો પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં રુ ન ચાલે. ઋ અને રુ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજાવો જોઈએ.

(દીર્ઘ ઋ, લૃ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં આવે. ગુજરાતીમાં તે અક્ષરવાળા શબ્દ નથી.)

દ્ + ઋ = દઃ દ્ + રૂ + ઉ = દુ

દ અને દુનો ઉચ્ચાર સરખો લાગે છે.

દ એ જોડાક્ષર નથી, તે સ્વર દ્ છે. પૂર્ણાક્ષર છે. જ્યારે દુ એ દ્ + રૂ + ઉ એવો જોડાક્ષર છે. જોડાક્ષરમાં દેવનાગરી લિપિમાં દ્ લખવાની લેખનશિસ્ત છે.

દવાળા શબ્દો : દષ્ટિ, દશ્ય, દષ્ટ ,દષ્ટાંત, દક્ (દગ્) આ ઉદાહરણોમાં દ્ + ઋ = દ છે તે દશ્ (પશ્યતિ)=જોવું પરથી બનેલાં છે.

દ્ + રૂ + અ = દ્ર જોડાક્ષર. એના પરથી દ્રષ્ટા, દ્રષ્ટવ્ય.

આમ દ ક્યાં આવે અને દ્ર ક્યાં આવે તેનું ધ્યાન રહે.

દ વાળાં અન્ય ઉદાહરણો : દઢ, દઢાવ, દઢીકરણ, દતિ (અર્થ ધમણ).

દ્ર વાળાં અન્ય ઉદાહરણો : દ્રવ, દ્રાવણ, દ્રવિડ(દ્રાવિડ), દ્રવ્ય, દ્રાક્ષ, દ્રાવ્ય, દ્રુત, દ્રુમ(વૃક્ષ), દ્રોણ, દ્રોહ, દ્રૌપદી.

ઋ વ્યંજનમાં લાગે ત્યારે આ પ્રમાણે લખાય છે -૮ :

$$ઙ + ઋ = ઙૃ$$

$$નૃ + ઋ = નૃ$$

$$પૃ + ઋ = પૃ$$

$$દૃ + ઋ = દૃ$$

$$હૃ + ઋ = હૃ$$

૨ જોડાતાં, જોડાક્ષરોમાં વિવિધ આકારો ધારણ કરે છે.

પાઈ(ી)વાળા વ્યંજન સાથે : ગ્ + ર = ગ્ર, પ્ + ર = પ્ર, બ્ + ર = બ્ર, સ્ + ર = સ્ર.

ગ્ર, પ્ર માં ગ, પ આખા લાગે છે અને ર અડધો લાગે છે પણ તેવું નથી ગ્ અને પ્ વ્યંજનાંત (ખોડા) અર્ધાક્ષર છે અને ર પૂર્ણાક્ષર છે. અહીં ર ત્રાંસી ફાયર તરીકે મુકાય છે. (આખા અક્ષર અને અડધા અક્ષર એ માતર સમજવા માટે છે આખા એટલે પૂર્ણાક્ષર (=સ્વર) અને અડધા એટલે અર્ધાક્ષર/સ્વર વગરના(=વ્યંજન; એ ખોડા કરીને લખાય છે - ઙ)

(પાઈ વિનાના ઙ, ઙૃ, ઙૃ જોવામાં રની ત્રાંસી ફાયર આવે છે જેમ કે ઙ, ઙૃ, ઙૃ; અને

પાઈ વિનાના ઙૃ, ઙૃ, ઙૃ જોવામાં ર બાણમુખ તરીકે જોડાય છે જેમ કે ઙૃ, ઙૃ, ઙૃ.

ઉચ્ચારદોષને લીધે ઋ નો ૨ બોલાય ત્યારે હૃદયને બદલે હૃદય એમ ખોટી રીતે લખાય છે. હૃદય શુદ્ધ રૂપ છે.

હ વાળાં અન્ય ઉદાહરણો : હૃષીકેશ, હૃદયંગમ, હૃષિત, હૃષ્ટપુષ્ટ, હૃત.

ઋને બદલે ૨ લખવાથી જેમ અશુદ્ધ સ્વરૂપ થાય તેમ ક્યારેક અર્થભેદ પણ થઈ જાય.

ઉદાહરણ : ‘ગૃહશાંતિ’ એટલે ગ્રહોની શાંતિક્રિયા, જ્યારે ‘ગૃહશાંતિ’ એટલે ઘરની શાંતિ એવો અર્થ થાય!

તેવી જ રીતે, ગૃહપતિ એટલે (૧) ગૃહસ્થ (૨) છાત્રાલયની દેખરેખ રાખનાર શિક્ષક, જ્યારે ગૃહપતિ એટલે ગ્રહોના પતિ, ગ્રહેશ, સૂર્ય એવો અર્થ થાય! ગૃહવિજ્ઞાન એટલે Home Science, જ્યારે ગૃહવિજ્ઞાન એટલે ગ્રહોનું વિજ્ઞાન એવો અર્થ થાય! આમ અર્થફેર થઈ જાય.

હવે, ઙ + ઋ = ઙૃ (ઙૃ પૂર્ણાક્ષર છે, જોડાક્ષર નથી.) ઙ + ર = ઙૃ. ઙૃ જોડાક્ષર છે.

કૃષ્ણને કેટલાક કૃષ્ણ કે કૃષ્ણા, કૃષ્ણા (કૃષ્ણા) (Krishna) એમ અશુદ્ધ રીતે બોલે છે અને તે રીતે લખે છે. શુદ્ધ સ્વરૂપ છે - કૃષ્ણ.

કૃ વાળાં અન્ય ઉદાહરણો : કૃતશ, કૃતધ્ન, કૃતિ, કૃત્તિકા (ત્રીજું નક્ષત્ર), કૃત્રિમ, કૃપા, કૃપણ, કૃષિ.

કૃ + ર્ + ઉ = કૃ એ જોડાક્ષર છે.

કૃ અને કૃ ઉચ્ચાર સરખા લાગે છે, પણ કૃ ને બદલે કૃ કાંઈ ચાલે? ન ચાલે.

કૃવાળાં જોડાક્ષર-શબ્દોનાં ઉદાહરણો : કૃષિત, કૃષ્ક; (દીર્ઘ કૃ) કૃર, કૃરતા

સ્ + ઋ = સૃ ઉદાહરણ - સૃષ્ટિ

હવે સ્ + ર્ + અ = સ્. સ્માં બે પાંખિયાં છે.

ઉદાહરણો : સહસ્ત્ર (=હજાર), સહસ્ત્રલિંગ(તળાવ), હિંસ, સ્રોત(=મૂળ)

સહસ્ત્રને બદલે ખોટી રીતે સહસ્ત્ર એમ લખાય છે.

સ્ત્ર વાળા શબ્દ : સ્ત્રી, સ્ત્રીકેસર, સ્ત્રીલિંગ, અસ્ત્ર, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર

આ શબ્દમાં સ્ + ત્ + ર = સ્ત્ર છે, તે ધ્યાન રહે . સ્ત્રમાં ત્રણ પાંખિયાં છે. ત્નું પાંખિયું (લીટી) ઉપર અને ર નું પાંખિયું નીચે જાય. સ્ત્ર તેનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે પ્રથમ સ્, પછી ત્ અને છેલ્લે ર બોલાય.

આમાં સ્ અને ત્ અર્ધાક્ષર (હલન્ત કે ખોડા) છે. ર એ પૂર્ણાક્ષર છે અને સ્ત્ર એ જોડાક્ષર છે (સ્ ત્ ર).

આમ શબ્દ કઈ રીતે બન્યો તે, અર્થાત્ તેની વ્યુત્પત્તિ જાણીએ તો જોડણી સરળ થઈ જાય.

આવા ઘણા બધા શબ્દોનો સંગ્રહ કરીને શબ્દ-સમૃદ્ધિ કરી શકાય.

[‘પ્રગતિશીલ શિક્ષણ’, જાન્યુઆરી, ૨૦૧૪]

સામ્પ્રત

કળા અને સાહિત્યના જગતની કેટલીક ઘટનાઓ

૧ સન્માન : અભિનંદન

કવિ-ચિત્રકાર ગુલામમોહમદ શેખને પદ્મભૂષણ સન્માન

ગુલામમોહમદ શેખ (૧૬.૨.૧૯૩૭) આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના અને આધુનિક ચિત્રકળાના એક અગ્રણી સર્જક. ચિત્રકળાક્ષેત્રે તો એમની ખ્યાતિ આંતરરાષ્ટ્રીય. વડોદરાની ફાઈન આર્ટ્સ ફેકલ્ટીમાં ૩૦થી વધુ વર્ષ અધ્યાપન કર્યું – દેશવિદેશમાં કળા અને એના ઇતિહાસ વિશે વક્તવ્યો કર્યાં ને અભ્યાસલેખો પ્રગટ કર્યાં. એમનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો પણ દુનિયાભરમાં યોજાયાં.

૧૯૬૦ આસપાસથી કાવ્યસર્જન – શરૂઆતમાં થોડાંક ગીતો પણ લખ્યાં (જેમાંનું એક અહીં વાંચીશું); પછી આધુનિક સંવેદન-આલેખન અછાંદસમાં રચાતું રહ્યું (એવી એક રચના પણ અહીં વાંચીશું.) એમની કવિતા ચિત્રકળાની કલ્પન-સૃષ્ટિ પણ ઊઘાડતી રહી. ‘અથવા’(૧૯૭૪), ‘અથવા અને’ (૨૦૧૩) એમના કાવ્યસંગ્રહો; દશ્યકળા (૧૯૯૬) લેખન-સંપાદન અને ‘અમેરિકન ચિત્રકળા’(૧૯૬૪) અનુવાદપુસ્તક.

૧૯૮૩માં એમને પદ્મશ્રીથી સન્માનિત કરવામાં આવેલા.

સારસ્વત ધીરુભાઈ ઠાકર (૨૭.૬.૧૯૧૮ – ૨૪.૧.૨૦૧૪)ને પદ્મભૂષણ સન્માન

જીવનભર સાહિત્યના અધ્યાપક; વિવેચક અને સંશોધક; ઘણાં વર્ષો એમણે ‘સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ને સમર્પિત કર્યાં. અને, નિવૃત્તિ પછી, છેક ૬૭ની વયે ‘વિશ્વકોશ’નું સંપાદન હાથ ધર્યું.

ગુજરાતી સાહિત્યનો – આરંભકાળથી આજ સુધીનો – ઇતિહાસ લખ્યો (૧૯૫૬થી) ને પછી સતત એને વિકસિત-સંવર્ધિત કર્યો (૨૦૦૬માં ૧૨મી આવૃત્તિ). એ એમનું મોટું પૂર્વ-જીવનકાર્ય; પછી ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ના ૨૫ ગ્રંથો કર્યાં ને સતત કોશકાર્ય કરનારી ‘વિશ્વકોશ સંસ્થા’ ઊભી કરી એ એમનું બીજું મોટું, ઉત્તર-જીવનકાર્ય. એમની ૯૬ની વયમાં ૭૫ વર્ષ તો સતત વિદ્યાકાર્યરત રહ્યા, જીવનપર્યંત.

અભિનયકાર પરેશ રાવલ ને પદ્મશ્રી સન્માન

ગુજરાતી રંગભૂમિ અને હિન્દી ફિલ્મના માનીતા કલાકાર પરેશ રાવલ (જ. ૩૦.૫.૧૯૫૦)ને એમની અભિનયની ઉજ્જવળ કારકિર્દી માટે પદ્મશ્રી સન્માન અપાયું છે. ૧૯૭૩ માં 'વેંત છેટું મોત' નાટકથી એમણે અભિનય-પ્રવેશ કર્યો એ પછી તો 'તોખાર' (રૂપાંતર સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર), 'ચાન્નસ' (રૂપાંતર મધુરાય), અને એવાં ઉત્તમ ગુજરાતી નાટકોમાં એમણે અભિનય કર્યો.

૧૯૮૪થી 'હોલી'દ્વારા ફિલ્મપ્રવેશ. 'સરદાર', 'તમન્ના', 'હેરાફેરી', 'સર'ને પરેશ પોતાની મહત્ત્વની ફિલ્મો ગણાવે છે. 'ઓહ માય ગોડ'માં એમનો અભિનય તાજો, અને યાદગાર બન્યો.

નેશનલ ફિલ્મ એવોર્ડ સમેત એમને ઘણા એવોર્ડ મળેલા છે.

આદિવાસી કાર્યક્ષેત્ર સંશોધનકાર ગણેશ દેવીને પદ્મશ્રી સન્માન

આદિવાસી અકાદમી, તેજગઢ (છોટાઉદેપુર)ના માનાર્હ નિયામક શ્રી ગણેશ નારાયણદાસ દેવી (જ. ૧-૭-૧૯૫૦)ને આદિવાસી મુખપાઠ-પરંપરાના સંશોધન માટે પદ્મશ્રીથી સન્માનવામાં આવ્યા. પ્રો. દેવીએ ઘણાં વર્ષો વડોદરાની યુનિ.માં અંગ્રેજી સાહિત્ય શીખવ્યું. વહેલી નિવૃત્તિ લઈને અકાદેમી પ્રકલ્પ લઈને તેજગઢ-સંસ્થા ઊભી કરી. એમના 'આફ્ટર એમ્નેસિયા' (એનો ગુજરાતી અનુવાદ 'સ્મૃતિભ્રંશના પગલે પગલે' - નામે થયેલો છે.) પુસ્તકને અકાદેમી એવોર્ડ (૧૯૯૪) મળેલો.

૨ અવોર્ડ : અભિનંદન

ચિનુ મોદીને સાહિત્ય અકાદેમી અવોર્ડ

૨૦૧૩નો સાહિત્ય અકાદેમી(દિલ્હી)નો પ્રતિષ્ઠિત અવોર્ડ કાવ્યસંગ્રહ ખારાં ઝરણ(૨૦૦૯) નિમિત્તે ગુજરાતીના ખ્યાત કવિ-નાટ્યકાર ચિનુ મોદી(૧૯૩૯)ને એનાયત થાય છે. અવોર્ડના નિર્ણાયકો તરીકે ધીરુબહેન પટેલ, પ્રવીણ દરજી અને રમણ સોનીએ કામગીરી બજાવેલી.

વાતાયન (૧૯૬૩) કાવ્યસંગ્રહથી શરૂ થયેલી ચિનુ મોદીની લેખનયાત્રાના મહત્ત્વના મુકામો છે : શૈલા મજમુદાર (નવલકથા, ૧૯૬૬), મારા સમકાલીન કવિઓ (વિવેચન, ૧૯૭૩), બાહુક (ખંડકાવ્ય, ૧૯૮૨), હુકમ માલિક (એકાંકી, ૧૯૮૪), જાલકા (નાટક, ૧૯૮૫) અને તાજેતરમાં સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન (૨૦૧૧) નામે પુરાકથાકેન્દ્રી એકાંકી નાટકો.

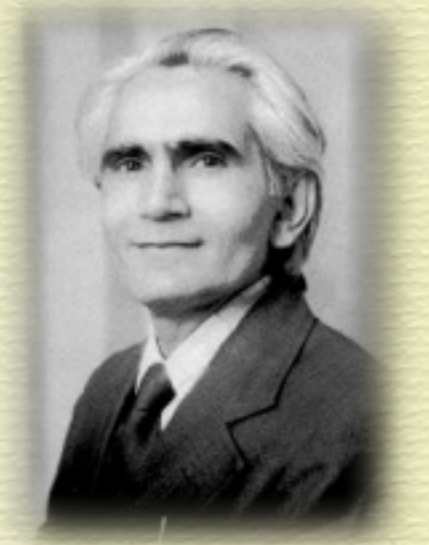
સમન્વય ભાષા સન્માન અવોર્ડ

સમન્વય ઇન્ડિયા હેબિટાટ સેન્ટર, ન્યૂ દિલ્હીનો ૨૦૧૩ માટેનો 'સમન્વય ભાષા સન્માન અવોર્ડ' આ વર્ષે ગુજરાતીના કવિ-વિવેચક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને એનાયત થયો છે. સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર, આલોક રાવ અને ઉદયનારાયણ સિંઘ આ અવોર્ડના નિર્ણાયકો હતા. અવોર્ડનું આ બીજું વર્ષ છે. પહેલા વર્ષે આ અવોર્ડ ઉડિયા ભાષાના જાણીતા કવિ સીતાકાન્ત મહાપાત્રને અપાયો હતો. આ અવોર્ડનું લક્ષ્ય ભારતીય ભાષાસંધાન છે.

રઘુવીર ચૌધરીને રાહુલ સાંકૃત્યાયન પુરસ્કાર

હિંદી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રસાર-વિકાસ માટે 'કેન્દ્રીય હિંદી સંસ્થાન' તરફથી અપાતો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર ૨૦૧૩ના વર્ષમાં ગુજરાતીના ખ્યાત લેખક અને હિંદીના પૂર્વ અધ્યાપક રઘુવીર ચૌધરીને એનાયત થયો. રઘુવીરભાઈએ ગુજરાતીમાં નવલકથાસર્જન કરવા ઉપરાંત 'હિંદી-ગુજરાતી ધાતુકોશ' વિષય પર પીએચ.ડી. માટે સંશોધન કરેલું છે. ગુજરાતીની કેટલીક સાહિત્યકૃતિઓનો એમણે હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો છે.

૩ અન્ય પુરસ્કારો : અભિનંદન

અગ્રણી વિવેચક અને વાર્તાકાર સુમન શાહને ૨૦૧૩ના વર્ષનો પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરાનો 'પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક' એમની સમગ્ર સાહિત્યસેવા માટે

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરનો 'યુવા સાહિત્યકાર પુસ્કાર - ૨૦૧૨' યુવા ગુજરાતી કવિ અનિલ ચાવડાને

વીરચંદ ધરમશીને એશિયાટિક સોસાયટી, મુંબઈનો, શ્રેષ્ઠ સંશોધન ગ્રંથ માટેનો, '૨૪૮ ચંદ્રક' એમના ગ્રંથ 'Bhagvanlal Indrajī : The First Indian Archeologist'ને ૨૦૧૩માં

૨૦૧૩ ના વર્ષમાં 'નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ' કવિ-વિવેચક નલિન રાવલને તથા કવિ-ગદ્યકાર હરિકૃષ્ણ પાઠકને

સૌને અભિનંદન.

૪ સ્નેહાંજલિ

ચિત્રકાર, શિલ્પકાર પીરાજી સાગરા (જ. ૨.૨.૩૧) નું ૨૪ જાન્યુઆરી ૨૦૧૪ના દિવસે અવસાન થયું.

મુંબઈની જાણીતી જે.જે.સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાંથી એ. એમ. (Art Master) થઈને એ ચિત્રકાર્ય અને ચિત્રકલા-શિક્ષણ સાથે જોડાયેલા - સેપ્ટ (CEPT) યુનિવર્સિટીમાં શીખવ્યું, ૧૯૬૪થી એમનાં ચિત્રો/શિલ્પોનાં પ્રદર્શનો થતાં રહેલાં. કલકત્તા ફાઈન આર્ટ્સ અકાદમી એવોર્ડ(૧૯૬૧), લલિતકલા અકાદમી એવોર્ડ (૧૯૬૩), રવિશંકર રાવલ એવોર્ડ (૧૯૯૪) એવાં સન્માન પણ એ પામેલા.

આ અંકમાં એમની કલાકૃતિઓ જોઈ શકાશે.

અધ્યાપક-વિવેચક-સંપાદક અને મોટા સંશોધક રમેશ મહાશંકર શુક્લ (જ. ૨૭.૧૧.૧૯૨૯)નું ચોરાસી વર્ષની જ્યેષ્ઠ વયે, સુરતમાં, અવસાન થયું.

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત બંને વિષયોમાં પીએચ.ડી. કરનાર રમેશભાઈએ વર્ષો સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન કરવા ઉપરાંત વિવેચન-સંશોધન-સંપાદનનાં ઉમદા કાર્યો કર્યાં. સંસ્કૃત અલંકાર-શાસ્ત્ર, મધ્યકાળના સાહિત્યનું સંપાદન-સંશોધન અને ૧૯મી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય એમના સંશોધન-રસના મુખ્ય વિષયો.

‘કલાપી અને સંચિત’ એ સંશોધન તથા નર્મદ પરનાં એમનાં કામ વિશેષ મહત્ત્વનાં છે. એમણે, ‘આપણા પ્રતિનિધિ સારસ્વતો’ (૨૦૧૨) નામનો સચિત્ર લેખક-પરિચય-કોશ કરેલો ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાનો કોશ પણ તૈયાર કરેલો છે.

વૈદ્ય, મધુરકાન્ત ગુણવંતરાય	૧-૧-૧૯૧૪
શાહ, ચંદુલાલ મફતલાલ	૫-૧-૧૯૧૪
ભટ્ટી, નાગજીભાઈ કેસરભાઈ	૧૪-૧-૧૯૧૪
પટેલ, લીલાબહેન ચીમનલાલ	૩-૨-૧૯૧૪
પટ્ટણી, મુકુન્દરાય વિ. 'પારાશર્ય'	૧૩-૨-૧૯૧૪
આંટિયા, ફિરોઝ	૧૩-૩-૧૯૧૪
રાવળ, કનૈયાલાલ જગજીવન	૩-૪-૧૯૧૪
અદાણી, રતુભાઈ મૂળશંકર	૧૩-૪-૧૯૧૪
મર્ઝબાન, અદી ફિરોઝશાહ	૧૭-૪-૧૯૧૪
દેસાઈ, મગનભાઈ લાલભાઈ 'કોલક'	૩૦-૫-૧૯૧૪
ફાઝિલ, ઉમરફાઝિલ અ. 'ફારુક'	૧૯-૭-૧૯૧૪
ત્રિવેદી, મનુભાઈ 'ગાફિલ', 'સરોદ'	૨૬-૭-૧૯૧૪
ગઢવી, પિંગળશી મેઘાણંદ	૨૭-૭-૧૯૧૪
દેસાઈ, ઇન્દ્રવદન નરાત્તમદાસ	૩૧-૭-૧૯૧૪
ચૌહાણ, જયાનંદ ઈસુદાસ	૨૪-૮-૧૯૧૪
ત્રિવેદી, નર્મદાશંકર જટાશંકર	૨૫-૮-૧૯૧૪
ભટ્ટ, પ્રેમશંકર હરિલાલ 'નચિકેત'	૩૦-૮-૧૯૧૪
પાંધી, મનુભાઈ ભીમરાવ	૬-૯-૧૯૧૪
જેટલી, કૃષ્ણવદન હરકીશનદાસ	૧૩-૯-૧૯૧૪
દવે, મનુ હરગોવિંદદાસ	૧૮-૯-૧૯૧૪
બક્ષી, ચંદ્રશંકર છેલશંકર	૪-૧૦-૧૯૧૪
પંચોલી, મનુભાઈ રાજારામ 'દર્શક'	૧૫-૧૦-૧૯૧૪
ત્રિવેદી, તનસુખ જગન્નાથ	૨૦-૧૦-૧૯૧૪
ગૌદાની, હરિલાલ રણછોડલાલ	૨૧-૧૦-૧૯૧૪
ભોજક, અમૃતલાલ મોહનલાલ	૩૦-૧૧-૧૯૧૪
એડનવાળા, નૂરભાઈ સમસુદીન	૧૯૧૪
નાયક, મહાસુખરામ કેશવલાલ 'પથિક'	૧૯૧૪
શાહ, ચંદ્રકાન્ત મફતલાલ	૧૯૧૪

‘એકત્ર’ અને વીજાણુ પ્રકાશનો

મિત્રો,

‘સંચયન’ને બહોળો આવકાર મળી રહ્યો છે તે પ્રોત્સાહક છે. આજે સૌ વાચકમિત્રોને, ‘એકત્ર’નાં વી-પ્રકાશનો વિશે થોડીક વાત :

‘પ્રોજેક્ટ ગુટનબર્ગ’ અને ગૂગલે દુનિયાભરનાં અપ્રાપ્ય અને જૂનાં એવાં એક લાખ પુસ્તકોને સ્કેન કરીને વિનામૂલ્યે વાંચી શકાય તેવી વ્યવસ્થા ઊભી કરી છે. આ યોજનામાંથી પ્રેરણા લઈને ‘એકત્ર’એ ગુજરાતી સાહિત્યનાં છેલ્લાં 200 વર્ષનાં પ્રશિષ્ટ અને રસપ્રદ પુસ્તકોને વીજાણુ-ગ્રંથશ્રેણી રૂપે, દુનિયાભરમાં વસતા ગુજરાતી વાચકોને એમના મોબાઈલ પર, આઈપેડ પર, કોમ્પ્યુટર પર સુલભ કરી આપવાનો એક સાહસિક સંકલ્પ કર્યો છે.

શ્રી જયંત મેઘાણીએ અમારી વિનંતીથી ડિજિટાઇઝ કરવા જેવાં કેટલાંક ગુજરાતી પુસ્તકોની એક પ્રાથમિક માર્ગદર્શક યાદી તૈયાર કરીને આપી છે. એમાંથી કૉપીરાઈટ-મુક્ત (અને જે લેખકોની મંજૂરી મળી રહી છે તેમનાં પણ) જે જે પુસ્તકો તૈયાર થતાં જાય છે તેમ તેમ તેને વેબસાઈટ ઉપર મૂકતા જઈએ છીએ. ઘણા વખત પહેલાં લોકમિલાપ પ્રકાશિત અને શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણી સંપાદિત ‘અરધી સદીની વાચનયાત્રા’ના ચારેય ભાગને તથા લોકમિલાપનાં અન્ય પ્રકાશનોને ઇબુકમાં ફેરવવાનું તો શરૂ કરી જ દીધું હતું. હવે તે તૈયાર છે અને આ બધાં પુસ્તકો આપણી વેબસાઈટ ઉપરાંત એપલ, એમેઝોન, સ્મેશવર્ડ જેવાં પ્રચલિત ઓનલાઈન પુસ્તક-ભંડારો ઉપર સુલભ છે અને છૂટથી ડાઉનલોડ પણ કરી શકાય છે.

મનને એક ખૂણે એક એવો વિચાર પણ પડેલો હતો કે દળદાર અને બહુ પ્રશિષ્ટ પુસ્તકો પછીને તબક્કે લઈએ, હમણાં, પહેલે તબક્કે નાના કદનાં, રસ જગાડનાર, સત્વશીલ છતાં સરળ સંચિત-સંપાદિત પુસ્તકોથી શરૂઆત કરીએ. એ રીતે અહીં આ વાચનયાત્રાના બધાં ભાગના લેખકો અને એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોનું વૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. આવા અનેક લેખકોનાં અસંખ્ય લખાણોમાંથી ચયન કરી શ્રી મહેન્દ્રભાઈએ 4 ભાગમાં અનેકવિધ વિષયોનો મધુપર્ક આપણી સામે ધરી દીધો છે. કોમ્પ્યુટર કે ટેબ્લેટ ઉપર પુસ્તકમાનું ગમે તે પ્રકરણ ઉઘાડીને વાંચી શકાય છે. અહીં 500થી વધુ લેખકો અને 3000થી વધુ સંક્ષિપ્ત, ભાવસભર સાથે મૂલ્યસભર લખાણો છે. આ ઉપરાંત ગાંધીજી, કાકા કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, ઉમાશંકર જોશી,

નગીનદાસ પારેખ, ગિજુભાઈ બધેકા, મનુભાઈ પંચોળી, રઘુવીર ચૌધરી અને પ્રીતિ સેનગુપ્તાનાં પુસ્તકો પણ વિનામૂલ્યે ડાઉનલોડ કરીને વાંચવા માટે તૈયાર છે. હાલ સુરેશ જોશી, ચંદ્રકાંત શેઠ, ભોળાભાઈ પટેલ, નારાયણ દેસાઈ, લાભશંકર ઠાકર, દિગ્વીશ મહેતા, રાવજી પટેલ, જયંત ખત્રીનાં પુસ્તકોને ઇબુકમાં રૂપાંતર કરવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે.

હવે જ્યારે ઈન્ટરનેટ ઉપર ગુજરાતી પુસ્તકોની ઇબુકના ખડકલા થવાની શરૂઆત થઈ છે ત્યારે પુસ્તકોની પસંદગી ખુબ જ જરૂરી બની ગઈ છે. પોતાને મળતા સમયમાં વાચકો આસ્વાદી શકે એવાં, એટલાં ઉત્તમ ને રસાળ પુસ્તકો એમને દષ્ટિપૂર્વક પસંદ કરીને આપવાં જોઈએ. અને એ કામ પડકારરૂપ છે - પણ મનગમતું છે. એ માટે આ બધાં જ પુસ્તકોને એક સાથે મેળવવા માટે અમે 'એકત્ર બુક્સ' નામની એપ્લિકેશન બનાવી છે જે એપલ અને ગુગલે માન્ય રાખી છે. હવે કોઈપણ આઈપેડ, આઈફોન કે એન્ડ્રોઈડનાં ફોન કે ટેબ્લેટ ઉપકરણોમાં ચાલે તેવી એપ્લિકેશન તૈયાર છે અને આ નીચેની લિન્કથી ડાઉનલોડ કરી શકાય છે:

<https://itunes.apple.com/us/app/ekatra-books/id811505653?mt=8>

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.ekatra.bookshelf&hl=en>

બીજી એક આનંદની વાત એ છે કે, પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકો અને સંપાદનો ઉપરાંત, 'એકત્ર' પોતે ગુજરાતી સાહિત્યના જુદા જુદા સાહિત્ય પ્રકારોમાંથી અને સર્જકોમાંથી **ઉત્તમ કૃતિઓનું ચયન કરીને સંકેન્દ્રિત સંપુટો** કરવા પણ પ્રતિબદ્ધ થયું છે. આપણી આવનારી પેઢી અને વર્તમાન વાચકો માટે આપણા સાહિત્ય-વારસામાંથી તારવેલા અને સજ્જ અને પક્વ રુચિ અને દષ્ટિમાંથી પસાર થયેલાં ચયનો પણ આપણા આ 'સંચયન'ની જેમ જ એક આગવો ચહેરો બનવાનો છે. અને શ્રી રમણ સોનીએ જ એવા સંચયો સંપાદિત કરી આપવાનો અમારો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો છે એનો આનંદ. એક વાર શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રે પણ આવા સંચયો કરવાનું અનુમોદન આપેલું. થોડા વખતમાં જ ઉત્કૃષ્ટ વાચન પહોંચાડવાના આપણા સંકલ્પમાં આ નવાં સમ્પાદનોનો પણ સાથ મળશે.

'સંચયન' આ વિવિધરૂપી, સામ્પ્રતથી અતીત સુધીના વિવિધ સમયની કૃતિઓનો રસથાળ તો દર બે માસે રજૂ કરતું જ રહેશે પણ એની સાથે સાથે 'એકત્ર' એનાં વી-પ્રકાશનોમાં આમ - વી-ગ્રંથો (ઇ-બુક્સ); 'સંચયન' અને 'સંચયશ્રેણી'ની ત્રિવિધ દિશાએ - ગતિ કરી રહ્યું છે એ અમારા આનંદમાં આપ સૌને પણ સહભાગી થવા નિમંત્રણ છે.

-અતુલ રાવલ

લેખક-સંપર્ક

ચિનુ મોદી : અમદાવાદ
98254 39010; irshadmodi@yahoo.com

મનોહર ત્રિવેદી : ઢસા(ભાવનગર)
93277 39068; postmaster@licindia.com

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર : વડોદરા
92281 87436; sitanshuy@gmail.com

ગુલામમોહમ્મદ શેખ : વડોદરા
98240 85189; gulamsheikh@yahoo.com

વિનાયક ધોત્રે : ગાંધીનગર
c/o PGPatel 98795 50805; darjidinesh4675@gmail.com

રમણ સોની : વડોદરા
92282 15275; ramansoni46@gmail.com

આ અંકના લેખકો

લેખક સમયાવધિ

કાકા કાલેલકર :	જ.1885 -- અવ.1981
ઈન્દુ પુવાર	1940 -- 2013
જ્યોતીન્દ્ર દવે	1901 -- 1980
'મલયાનિલ'	1892 -- 1919
કિશોરલાલ મશરુવાળા	1890 -- 1952
રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (ટાગોર)	1861 -- 1941

હવે 'સંચયન' ઉપરાંત એકત્રનાં વીજાણુ પ્રકાશનો
તમારી આંગળીના ટેરવે

કિલક કરો તમારા iPad કે Android પર

<https://itunes.apple.com/us/app/ekatra-books/id811505653?mt=8>

appstore.com/ekatrabooks

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.ekatra.bookshelf&hl=en>

કોમ્પ્યુટર ઉપર વાંચવા માટે

અમારી વેબસાઇટના

ગ્રન્થ-વિશ્વમાં પ્રવેશવા કિલક કરો :

(5 માર્ચ, 2014 પછી)

<http://www.ekatrafoundation.org>

Download Ekatra Books on your iPad, iPhone or any Android device for Gujarati reading anytime, anywhere.

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteen century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 3 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2014 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org
Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.